

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE AHRIYAN/AHIRYAN TERİMİ VE ETİMOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU*

ÖZ

15. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı kaynaklarında karşılaşılan Ahriyan/ Ahiryan teriminin anlamı ve etimolojisi konusunda tarihçiler, dilbilimciler, etnograflar vs. bilim insanları arasında bir uzlaşma yoktur. Ahriyan teriminin *Ahridos*, *Agarenos- Agaryan*, *Agrianes*, *Ahreios*, *Aharayan*, *Ayran*, *Ahiyan* (*Ahiler*) gibi terimlerden türediğine dair çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlar içinde Orta Çağ Yunancasında ve eski Bulgarcada küçümseyici bir sıfat olarak Müslüman ve Türk anlamında kullanılan *Agarenos- Agaryan* teriminden geldiği görüşü öne çıkmaktadır. Ahriyan kelimesinin 15. ve 17. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk, Yunanistan, Bosna-Hersek'in yanı sıra İstanbul ve Trabzon taraflarında çeşitli anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Ahriyan terimi erken dönem tahrir defterlerinde mühtedileri tanımlamak için kullanılmasına rağmen, diğer çağdaş Osmanlı kaynaklarında ne-Müslim, mühtedi, mürted, itikadi zayıf, dönük, cahil, ahmak, güvenilmez gibi genellikle olumsuz bağlamda kullanılmıştır. Bununla birlikte, Ahriyan terimi zamanla yalnızca mühtedileri ifade eden bir sıfat haline gelmiştir. Diğer taraftan, Rodop Pomakları da kendilerini Ahriyan olarak tanımladıkları gibi, Hristiyan Bulgar komşuları tarafından da Ahriyan olarak adlandırılmışlardır. Evliya Çelebi'nin kırk yıldan fazla süren gezilerini topladığı seyahatnâmesi Osmanlı kültür tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Evliya Çelebi'nin gözlemleri Osmanlı toplumsal ve gündelik hayatına dair pek çok konuya ışık tutmaktadır. Bu makalede Ahriyan teriminin Osmanlı kaynaklarında ortaya çıkışı, kullanım alanları ve anlamlarını inceledikten sonra, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde hangi anlamda, nerelerde kullanıldığını ele alacağız ve Evliya Çelebi'nin terimin anlamı hakkındaki yorumlarını değerlendireceğiz. Ayrıca, Ahriyan teriminin anlamı ve etimolojisi hakkında literatürdeki görüşleri gözden geçirdikten sonra terimin kökenini açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Ahriyan/Ahiryan, Balkanlar, mühtedi, mürted, Pomaklar

THE TERM OF AHRIYAN/AHIRYAN IN EVLIYA ÇELEBİ'S BOOK OF TRAVELS AND AN ETYMOLOGICAL EVALUATION

ABSTRACT

There is no consensus among historians, linguists, ethnographers, and other social scientists regarding the meaning and etymology of the term Ahriyan/ Ahiryan, which had been encountered in the Ottoman sources since the first half of the 15th century. There are various assertions that the term Ahriyan was derived from the terms *Ahridos*, *Agarenos*, *Agarian*, *Agrianes*, *Ahreios*, *Aharayan*, *Ayran*, *Ahiyan* (from the term Ahi). Among these views, the opinion that it comes from the term *Agarenos-Agarian*, which is used in Greek and Bulgarian, in a pejorative manner for Muslim, Turk. It is seen that it was used in various meanings in the 15th and 17th century Ottoman sources for people living in Bulgaria, Macedonia, Albania, Greece, Bosnia-Herzegovina, as well as in Istanbul and Trabzon. While the term Ahriyan was used to describe the converts in early period tahrir registers, in other contemporary Ottoman sources, apart from new Muslim or converts, it was used in a generally negative context such as apostates, renegades, the weak creed, the ignorant, the weak minded, the unreliable etc. However, the meaning of the term Ahriyan had become a term for only converts over the centuries. In addition, Rhodope Pomaks defined themselves as Ahriyan and were named as

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale. E-mail: askinkoyuncu@comu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6866-1249>

Ahriyan by their Christian Bulgarian neighbours. Evliya Çelebi's Book of Travels, in which he collected his travels for more than forty years, is one of the most important sources of Ottoman cultural history. Evliya Çelebi's observations shed light on many issues related to the Ottoman social and daily life. In this study, we will evaluate in what sense and where the Ahriyan term was used in the Ottoman sources and in Evliya Çelebi's Book of Travels and Evliya Çelebi's comments on the meaning of the term. Besides, after evaluating the opinions in the literature about the meaning and etymology of the term Ahriyan, we will try to explain its origin.

Keywords: Evliya Çelebi, Ahriyan/Ahriyan, Balkans, converts, renegades, Pomaks

Giriş

1420'lerden 1900'lerin başlarına kadar Osmanlı kaynaklarında karşılaşılan *ahriyan/ahriyan* terimi, Osmanlı Türkçesine sonradan girmiş ve dönemsel olarak *mühtedi*, *dönme*, *itikadı zayıf*, *mürted*, *kaba*, *cahil*, *ahmak*, *görgüsüz*, *aç gözlü* vs. gibi farklı anlamlarda kullanılmış bir sıfattır. Osmanlı kaynaklarında ilk defa II. Murad döneminde zuhur eden Ahriyan terimine, bilhassa 15. yüzyılda Balkanlardaki çeşitli sancaklara ait tahrir defterlerinde tesadüf edilmektedir. Diğer taraftan, 1486 Trabzon Sancağı tahrir defterinde de Ahriyan unvanlı kişiler mevcuttur. Dikkate değer biçimde Ahriyan teriminin 16. yüzyıl başlarından itibaren tahrirlerdeki görünürlüğü azalmaya başlamıştır. 15.-17. yüzyıllara ait vekayinâme, risale, şiir, divan vs. Osmanlı kaynaklarında ise genelde olumsuz anlamlarla yüklü bir şekilde kullanımı devam etmiştir. Buna karşılık, Rumeli'de çok sayıda köy ve yer adına Ahriyan terimi ile ilgili isimler verilmiştir. Ahriyan terimi, zaman içinde hem egzonim hem de endonim olarak Rodoplar'da ana dili Bulgarca olan Müslümanlarla (Pomaklar) özdeşleşmiş ve 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Rodoplar ve Pomaklar bağlamında yazılı kaynaklarda yeniden ortaya çıkmıştır. Öte yandan, *Ahriyan* terimi Trabzon civarında günümüzde bile Osmanlı kaynaklarındaki anlamlarına benzer şekilde konuşma dilinde varlığını sürdürmektedir.

Ahriyan/Ahriyan teriminin anlamı ve etimolojisi konusunda uluslararası literatürde pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bu konuda Stoyu Şişkov ve Victor Ménage'in araştırmaları dikkat çekmektedir. Biz bu çalışmamızda öncelikle Ahriyan/Ahriyan teriminin Osmanlı kaynaklarında ortaya çıkışını, kullanıldığı bölgeleri ve anlamını gözden geçirdikten sonra Osmanlı kültür tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde hangi anlamda ve nerelerde kullanıldığını inceleyeceğiz. Ayrıca, Evliya Çelebi'nin (1611-1685?) Ahriyan teriminin anlamına ilişkin yorum ve değerlendirmelerini gözden geçireceğiz. Son olarak, terimin etimolojisi hakkında literatürde öne çıkan görüşleri irdeleyerek Evliya Çelebi'nin açıklamaları ile karşılaştıracacağız.

1. 15.-16. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Ahriyan/Ahriyan Terimi

Ahriyan terimi Osmanlı kaynaklarında 15. yüzyıl başlarından itibaren *mühtedi*, *dönme* şeklen *İslamlaşmış* ve *mürted* gibi anlamlarda kullanılmaya başlanmıştır (Ménage 1969: 197-212). 15. yüzyılın ilk yarısına ait tahrir defterlerinde Ahriyan teriminin *mühtedileri/nev-Müslimleri* tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir. Nitekim, 1422-1423 tarihli Köprülü, Kastorya ve Koluna vilâyetleri mufassal tahrir defterinde Koluna bölgesinde timar-ı Lalite veled-i Ahriyan Doğan şeklindeki kayıt, bu bağlamda

ilk örnektir.¹ 1431 tarihli Arvanid Sancağı tahrir defterinde ise Ahriyan Doğan, Ahriyan İshak, Ahriyan Şahin, Ahriyan Ali adlı dört timarlı sipahi kaydedilmiştir.² 1455 tarihli Üsküp Sancağı icmal timar defterine göre Üsküp'e bağlı Prvenice (Brvenica) Köyü'nde 82 hane ve 6 mücerred Hristiyan'a karşılık *hane-i Ahriyan* adı altında 3 hane yazılmıştır. Bu örnekte Ahriyan terimi doğrudan Müslim yerine kullanılmıştır. Aynı yıl Vidin'de timar-ı Burak veled-i Ahriyan Hacı ve timar-ı Köpek veled-i Ahriyan Hacı adlı iki sipahi kaydedilmiştir (Ménage 1969: 198). 1455 Tırhala Sancağı tahrir defterinde ise nefsi-i Tırhala'da Mahalle-i Birgi'de Yusuf Ahriyan, Mahalle-i Yazıcı Hızır'da İnebey Ahriyan, Karye-i Çeltükçiler'de Yusuf Ahriyan ve Halil Ahriyan, nefsi-i Yenişehir'de Mahalle-i Veled Reis'te Ahmed Ahriyan, Karye-i Kurdik'te Balaban Ahriyan, Fenar Vilâyeti'nde nefsi-i Fenar'da Ahmed Ahriyan, Karye-i Magula'da Bahadır veled-i Kassab Ahriyan, Karye-i Kırana'da Tanrıvermiş Ahriyan, Ödüle Ahriyan ve İlyas Ahriyan olmak üzere Ahriyan unvanlı 11 kişi yazılmıştır. Kırana Köyü'ndeki son üç kişi *Hane-i Müslim* adı altında kaydedilmiş olup, ayrıca köyde 55 hane-i Gebr ve 13 bive bulunuyordu.³

1464 ve 1478 tarihli Paşa Livası tahrir defterlerinde Serez ve Nevrekop bölgesinde sıradan *mühtedi/nev-Müslim* köylüler Dobri Ahriyan İskender, Ahriyan Hıdır, Ahriyan Yusuf şeklinde kaydedilmişlerdir (Raduşev 2008: 269, 341, 343, 353). Öte yandan, 1452/53'te, Kalkandelen'e tabi Zherovjane Köyü'nde kayıtlı Ahriyan Mustafa ve Üsküp'e bağlı Glumovo Köyü'nde Ahriyan Şahin örneklerinde olduğu gibi Müslüman adı taşımasına rağmen Hristiyan olarak yazılan Ahriyan unvanlı kişilere de rastlanmaktadır (Stoyanovski 1989: 284). Ayrıca, Ahriyan unvanı taşıyanlar arasında Müslüman olduğu halde Hristiyan adıyla kaydedilenler de mevcuttur. Mesela, 1464'te Demirhisar Kazası'nda Petko Ahriyan, Serez Kazası'nda ise Dobri Ahriyan'ın durumu böyledir. Bunların yeni Müslüman oldukları ve daha Müslüman ismi verilmediği söylenebilir. Diğer taraftan, 1447 yılında Pirlepe Nahiyesi'nde pek çok Hristiyan sipahi yanında kaydedilmiş olan timar-ı Yako veled-i Ahriyân Kostantin örneği dikkat çekicidir. Hem kendisi hem de babasının Hristiyan sipahi olduğu anlaşılmaktadır. 38 hane, 6 mücerred ve 5 bivenin kayıtlı olduğu Zirza Köyü dışında Ahriyan Kostantin'in emlakı arasında Zrze Manastırı'nda 1 kilise, 2 nefer keşiş, 2 parça bağ ve 40 meyve ağacı olduğu görülmektedir (Emecen 2014: 402, 414, 457, 463). 1464'te Cuma-i Bâlâ'da Ahriyan unvanlı Hristiyan ismi taşıyan Todor Ahriyan, Gayrimüslim olarak kaydedilmiştir (Stoyanovski 1989: 283; Rayçevski 2004: 155). Keza 1489'da Hersek Sancağı'nın Neretva Nahiyesi'nde Radina Ahriyan adlı bir Hristiyan yaşıyordu (Filipović 1971: 237, 238, Stoyanovski 1989: 284, 285). Yenice-i Karasu Kazası'nda ise 16. yüzyılın ikinci yarısına ait bir celepkeşan defterinde İskeçe'nin kuzeyindeki Osman Viranı (Osman Ören, Osman Yeri. Pomak köyüdür. Günümüzdeki adı Eranos) adlı köyde Ahriyan Mustafa isimli bir celep kaydedilmiştir. 1576 tarihli yine bir celepkeşan defterinde ise Filibe'ye bağlı Küpes Nahiyesi'ne tabi Yeğen Bey Köyü'nde Mehmed veled-i Ahriyan adlı bir celep olduğu görülmektedir (Turski İzvori za Bılgarskata İstoriya 1972: 69, 474-

¹ **1422-1423 Tarihli Köprülü, Kastorya ve Koluna Vilâyetleri Mufassal Defteri: Metin, İndeks ve Tıpkıbasım**, (Haz. Evgeni Raduşev, Uğur Altuğ), İstanbul: Kitabevi, 2016, s. 94.

² Geniş bilgi için bkz. **Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, (Metni bir giriş ile neşreden Halil İnalçık), 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 8, 28, 99, 101, 111, 115.

³ Geniş bilgi için bkz. **Hicri 859 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala I**, (Metni bir giriş ile neşredenler Melek Delilbaşı-Muzaffer Arıkan), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, 3, 4, 30, 103, 184, 187, 188.

478, Rayçevski 2004: 155). Bunların yanı sıra, 1593 yılında Provadi Kazası'na bağlı Enbiya Köyü'nde Ahriyan Mustafa, 1732'de Hacıoğlu Pazarcık Kazası'nda Ahriyanoğlu Ahmed adlı bir kişi kaydedilmiştir (Rayçevski 2004: 155).

Rumeli'deki bu örnekler dışında, Beldiceanu-Năştural (1985: 276, 305), 1486 tarihli Trabzon Sancağı mufassal tahrir defterinde de Ahriyan unvanlı dört Müslümanın varlığı (Mahmud Ahriyan, Ahriyan Karagöz vs.) tespit etmişlerdir. Ayrıca, Yani ve Tudor adlı iki nev-Müslim yazıldığını belirtmişlerdir (Beldiceanu-Năştural 1985: 276). Keza, aynı defterde 1486'da Yomra Nahiyesi'nde "Yusuf, Behram, Ahmed, Şirmerd" isimli "Ahriyan" unvanlı kişiler mevcuttu. Nefs-i Yomra'da da Manol Ahriyan adlı bir kişi kaydedilmişti (Dursun 2015: 123-125).

Öncelikle bu veriler Ahriyan teriminin etnik bir adlandırma olmadığını ve Balkanlarda çeşitli bölgelerde kullanılmasının dışında Trabzon dolaylarında da ihtida eden yerli unsurları tanımlamak için kullanıldığını gösterir. İlk örneklerdeki Ahriyan unvanlı kişilerin sipahi olmasına karşılık, sonraki örnekler sıradan köylüleri ifade etmektedir. Ancak, Müslüman olduğu halde Hristiyan ismini muhafaza edenler dışında ihtida edip Müslüman adı almasına rağmen Gayrimüslim olarak yazılan Ahriyan unvanlı kişilerin bulunması, erken dönemde Ahriyan olarak tanınan kişiler arasında İslam'a karşı kayıtsız ve sosyal-ekonomik nedenlerle İslam'a geçmiş olanların varlığına ve ayrıca mürted olanların bile bulunabileceğine işaret etmektedir. Buradan hareketle erken dönemde devlet tarafından böyle durumlara göz yumulduğunu söylemek mümkündür. Bu tür örnekler erken Osmanlı döneminde kayıt tutma geleneğinin standartlaşma süreci bakımından göz önünde bulundurulmalıdır.

Ahriyan terimi, tahrir defterlerinde ihtida eden yani sonradan Müslüman olan kişileri tanımlamak için kullanılmaya başlanması ile eş zamanlı olarak daha II. Murad döneminde Yazıcıoğlu Ali tarafından *mürted* bağlamında kullanılmıştır. Yazıcıoğlu Ali, 1424 yılında yazdığı *Selçuknâme* adlı eserinde Sarı Saltuk ile beraber Anadolu'dan Balkanlara geçen Türkmenlerin bir kısmının Sarı Saltuk'un 1301 yılında ölümünün ardından Halil Ece ile birlikte Karesi iline göç ettiğini belirtmiştir. Dobruca'da kalanların ise bir süre sonra Hristiyanlaştığını şu şekilde ifade etmiştir: "*Rumelinde kalanların soyu Sarı Saltuk fevt olduğundan sonra mürted ve ahriyan oldular.*" (Ménage 1969: 197, 198, Bakır 2008: 771).

Ahriyan terimi Oruç Bey Tarihi'nin yazma nüshalarında *ahriyan* ve *ahriyan* şeklinde yazılmıştır (Oruç Beğ Tarihi 2008: s. 151). Oruç Bey, 15. yüzyılın ikinci yarısına ait örneklerde Ahriyan kelimesini *mürted*, *mühmedi* ve *itikadı zayıf kişi* anlamında kullanmıştır. Örneğin, Oruç Bey, İstanbul'un fethi esnasında Bizans safında yer alan bazı (mürted) Ahriyanların Fatih Sultan Mehmed'e ve Hz. Muhammed'e dil uzatıp hakaret ettiklerini kaydetmiştir (Oruç Beğ Tarihi 2008: s. 79). Oruç Bey'in naklettiği bir başka hadise şudur: Hadım Süleyman Paşa, Arnavut sancak beyliğine atandığında Arnavutlar tarafından pusuya düşürülüp esir edildikten sonra, atlarına ve kıyafetlerine el konulmuş, adamları da hapsedilmişti. Süleyman Paşa da Frengistan'a satılmıştı. II. Bayezid'in tahta çıkmasından sonra ise Süleyman Paşa İstanbul'a gönderilmişti. Arnavutlar gasp ettikleri Türk kıyafetlerini giyip zaman zaman etrafa zarar veriyorlardı ve *Türkçe bilen Ahriyanlar* askerler arasına sızıp pek çok yaramazlıklar yapıyorlardı (Oruç Beğ Tarihi 2008: s. 150-151, Ménage 1969: 199, 200). Yine Oruç Bey'in naklettiğine göre, II. Bayezid, Arnavutluk seferine çıktığında 60-70 medrese

talebesi gönüllü yazılmıştı: *“Beçeneler cenginde Arnavud martolosları ahriyanlar altun üsküf ve emir-i ahurî kaftanlarla Müslümanlar suretinde bu ehl-i İslam bu ehl-i ilm tayfası sıcak dil ile eyü avlayub, bunları iledüb bir sarp bicenede sarpluk yerlerde varub ol mel’unlar bunları ortaya alub cümlesin şehid kıldılar...”* (Oruç Beğ Tarihi 2008: s. 151, Ménage 1969: 200). Bunların da mürted oldukları anlaşılmaktadır. Oruç Bey, Malkoç-oğlu Balı Bey’in 1498-99 Lehistan Seferi için yaptığı çağrı üzerine Anadolu ve Rumeli’den akın için 40-50.000 gönüllü toplandığını ve hepsinin mal, ganimet ve esir kapma derdinde olduğunu, hiçbirinin gönlünde gaza niyeti olmadığını, bunların atlarına ve kılıçlarına mağrur olup köyleri ve şehirleri yıkıp geçtiklerini, bu yüzden Hak Teala’nın hışmına uğradıklarını belirttikten sonra yenilginin sebebini şöyle açıklamıştır: *“Leşkerimüz içinde dîn diyânet bilmez Türk’den ve Türkmen’den ve ahriyânlardan, mezhebsüzlerden leşkerimüzüñ nısf mikdârı ol tâyifeden vardı dirler. İmdi anlaruñ şerridür kim, leşkerimüze bunuñ gibi hâdise vâkı oldı...”* (Oruç Beğ Tarihi 2008: s. 186, Ménage 1969: 200). Oruç Bey’in burada kendi ifadesiyle din-diyanaet bilmez göçebe Türk, Türkmen, Ahriyan ve mezhepsizleri bir tutması ve seferin başarısızlığını ordunun yarısının onlardan müteşekkil olmasına bağlaması ilginçtir ve ahriyan teriminin anlamına dair tartışmalarda dikkate alınması gereken bir değerlendirmedir.

1489 tarihli diğer bir örnekte ise Raguza elçisinin şikâyeti üzerine Hersek sancak beyi ve Foça kadısına adam kaçırıp satan Ahriyanların yakalanması emredilmiştir: *“Hersek-éliniñ ahriyânları kâfirden ve müsülmândan varub Dubrovnik vilâyetinden adam uğrılayub esir édüb getürüb satarlarmış.”* (Ménage 1969: 198). Bu örnekte ahriyan terimi reaya gibi genel anlamda kullanılmıştır. 1502 yılına ait bir kayıta ise İştîp kadısı tarafından biri Prizrenli biri ahriyan, dokuzu kafir on hırsızın yakalandığı rapor edilmiştir (Ménage 1969: 198, 199) ki burada terimin yalın biçimde mühtedi anlamında kullanıldığı açıktır.

Kemalpaşazâde, Davud Paşa’nın 1479 Ağustos’unda Hırvatistan’da Varaždin yakınındaki Nedeljanec üzerine yaptığı hücumda Osmanlı topraklarından firar etmiş bazı mürted ahriyanların şehri savunduklarını şöyle aktarmıştır: *“...şehrüñ kenârında bir kaçdal (ya’nî ağaçdan hişâr) vardı, Dâ’ud Paşa anı almağa tedbîr etdi. Ol diyârıñ horyâdlarından bir niçe yüz dîv-nijâd... ol kaçdala kaçdı alınamadıldı... ekseri ahriyân-ı bî-amandı, dârü’l-İslâmdan çıkmış gétmişdi, nûr-ı İmâni zalâm-i küfre tebdîl édüb ol élde ârâm étmişdi. Mezkûr paşa onların tedmîrini vâcib bilüb...”* (Ménage 1969: 201).

Edebi metinlerde kroniklere nispetle ahriyanlarla ilgili olarak daha kuvvetli biçimde vurgulanan olumsuz bir imaj ve algı söz konusudur. 16. yüzyılın ilk yarısına ait Zâti’nin şu beytinde ahriyan terimi *aç gözlü, dönme* anlamında kullanılmıştır (Tietze 2002: 119):

“Yine geldi bir ahriyân kımaz alur buçuğı
Vây bu kâfir be müselmân kımaz alur buçuğı”

Benzer bir örnek Yenice-i Vardar’lı Hayretî’nin (ö.1534) dizelerinde geçmektedir (Köprülüzâde Mehmed Fuad 1928: 75, Ménage 1969: 202):

“Ni’met-i hüsnüñi tenhâ koma hayrânlar ile
Bir iki oñmadık aç gözlü Ahriyânlar ile”

Kalkandelenli Fakirî, *Risâle-i Ta'rifat* (1534) adlı eserinde Ahriyanları tarif etmek için ağır ifadeler kullanmıştır (Ménage 1969: 202, Köprülüzâde Mehmed Fuad 1928: 75):

“Nedür bildiñ mi ‘âlemde ahıryân?
Ola gâyetde aħmak ħvâr u nâdân
Müsülmân zümresinden kaçā her-dem
Velî fikrince kendin bile adam
Éder zu‘munca küfrini ri‘âyet
Nedür bilmez velî dîn ü diyânet”

Fakirî'nin Ahriyanları *ahmak, kaba, cahil, Müslümanlardan sürekli kaçan, kendini veli sanan, özünde kâfir, din-diyânet konusunda cahil* kişiler olarak tanımlaması ve Ahriyanlara bakışının Oruç Bey'le benzerliği şaşırtıcıdır. Fakirî'nin Osmanlı toplumundaki çeşitli meslek grupları, sınıf ve zümreleri tarif ettiği risalesinde Ahriyanları ayrı bir zümre olarak telakki ettiği ve Ahriyanlarla ilgili düşüncelerinin herkesçe bilinmesini istediği anlaşılmaktadır. Ancak, aşırı genelleyci bir ifade kullandığını belirtmemiz gerekir. Edirneli Nazmi de 1554-1555'de yazdığı divanında Ahriyanları *köylü, hödük, kaba, yaban, çirkin* vb. olumsuz sıfatlarla tanımlamıştır (Ménage 1969: 202-203). Fuat Köprülü, aşağıda görüleceği üzere Evliya Çelebi'nin Balıklava Kalesi ahalisini *Ahıryan-ı Laz* olarak nitelemesi örneğini de zikrettikten sonra Rumeli'ye ait olduğunu düşündüğü bu terimin Nazmi ve Hayretî'nin şiirleri ve Fakirî'nin tarifinden de anlaşılacağı üzere çok açık bir şekilde hakaret içerikli olduğunu belirtmiştir. Köprülü, bu kelimenin Slav dillerinden Türkçeye geçtiği tahmininde bulunmuştur (Köprülüzâde Mehmed Fuad 1928: 75).

Gelibolulu Mustafa Âli (1600) ise bir mecliste şiir okunurken başka bir şairin şiirini öven, sohbet esnasında herkes pür dikkat dinlerken gereksiz yere araya girip söz kesen veya kendini göstermek için münasebetsiz örnekler veren aşağılık kendini bilmez cahillerin “*bir kaç depme ile döğerek belki suratına silleler urup anı meclise getirenlere söğerek güçlü kuvvetli âzmân ve tûvânâlığı taħķik u taħarrur dîzmân tasma kıranlardan birkaç ahıryân elbette ol nâdânı çıkarup gûna gûn taşra sürmek gerekdür.*” şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Mustafa Âli, böylece diğer yazarlardan farklı olarak ahriyan terimini *güçlü, kuvvetli, azman, tûvana* anlamında kullanmıştır (Şeker 1997: 196, 285, 286).

Evliya Çelebi dönemine gelinceye kadar resmî kayıtlar dışındaki Osmanlı kaynaklarında, kroniklerde ve bilhassa edebi ürünlerde, Ahriyanlar hakkında genel itibarıyla olumsuz bir algı olduğu görülmektedir. Ancak, tarihi kaynaklarda kayıt tutma geleneğinin doğası gereği daha çok problemli unsurların, aykırı örneklerin ve dairenin dışına çıkanların kaydedildiği hususu göz ardı edilmemelidir. Edebi örneklerdeki aşırı küçümseyici ve aşağılayıcı ifadelerin de kişisel gözlemlere dayalı ve indirgemeci bir üslupla yazıldığını ve şehirli seçkin ve yüksek edebiyat çevrelerinin bakış açısını yansıttığını söylememiz mümkündür. Ayrıca, metinlerdeki ifadelerin birinci nesil mühtedileri (ahriyanları) nitelemek için kullanıldığı hususu da gözden uzak tutulmamalıdır.

2. Seyahatnâme'de Ahriyan/Ahriyan Terimi ve Evliya Çelebi'nin Ahriyanlara Bakışı

Evliya Çelebi'nin, Osmanlı coğrafyasında kırk yıldan fazla süren seyahatlerini kaleme aldığı eseri, şüphesiz 17. yüzyıl Osmanlı kültür tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Evliya Çelebi, gördüklerini, duyduklarını ve tecrübelerini tarihi bilgi, rivayet, kıssa, şiir, fıkra, hikâye ve efsanelerle zenginleştiren abartılı bir anlatım tekniği benimsemiştir. Evliya Çelebi'nin naklettiği efsane ve rivayetlerin pek çoğunun doğruluğunun şüpheli olması ve tarih tenkidi karşısında duramaması bir tarafa, onu asıl önemli kılan husus, şahsi gözlemleri ve detaylı anlatımıdır. Evliya Çelebi'nin gözlem yeteneği, keskin zekâsı, derin hafızası, anlayış ve idrak kabiliyeti, basiret ve feraseti, mukayese ve temsil yeteneği, tasvir, ifade ve anlatım gücü her türlü takdirin üzerindedir. Onun büyük bir açıklıkla yaptığı tespit, tasvir ve betimlemeleri Osmanlı sosyal hayatı ve kültür tarihi için çok kıymetlidir. Evliya Çelebi, renkli üslubu ile Osmanlı şehirleri, kültürü, gündelik hayatı, halkları, davranış ve alışkanlıkları, yemek kültürü, inanç özellikleri gibi hayatın hemen her alanına ışık tutmuştur. Evliya Çelebi, Seyahatnâme'de varsa şehrin kale ve surlarından tarihçesine, adının anlamından şehrin fiziki özellikleri ve genel görünümüne, mahallelerinden hane ve dükkân sayılarına, şehirdeki cami ve mescitlerden kiliselere ve havralara, imaret ve külliyelerden medreselerine, bedestenlerinden çarşı ve pazarlarına, hamamlarından çeşme ve sebillerine, han ve kervansaraylardan bekar odalarına, tekke ve zaviyelerinden türbelerine, esnaf ve zanaatçılarından sufilerine, kiremit ve şindire tahtalarla örtülü çatılarından kaldırımlarına, kıyafet ve yemeklerinden sokakta konuşulan dil ve lehçelerine, havası ve suyundan bağ, bahçe ve mesire yerlerine-ziyaretgâhlarına, fakir fukarasından *mahbub* ve *mahbubelerine* kadar Osmanlı şehirlerinde dikkatini çeken hususları belirli bir sistematik dâhilinde kaleme almıştır (Tezcan 2009: 16-17; Ayrıca bkz. İlgürel 1995: 529-533).⁴

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Osmanlıca metninde terim *Ahriyan* (أخريان) şeklinde basılmıştır. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff ve İbrahim Sezgin tarafından hazırlanan metinde ise *Ahriyan* şeklinde okunması tercih edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Seyahatnâme'de ahriyan terimi on yerde geçmektedir. Evliya Çelebi, Apolyont (Gölyazı, Bursa), Midye (Kıyıköy, Kırklareli), Balıklava ve Tat Eli (Kırım), Ferecik (Feres), Mekri (Makri), Gümölcine, Tırnovi (Tyrnavos), Lonkanik (Longanikos) ve Lindos (Rodos) gibi yerlerde *ahriyan/ahriyan* terimini *sonradan Müslüman olmuş, mühtedi veya dönme* anlamında yalın bir ifade ile kullanmıştır.

Evliya Çelebi'nin Ahriyanlarla ilk karşılaşması muhtemelen 1640 yılında Bursa'ya yaptığı gezide gerçekleşmiş olmalıdır. Daha o sırada Ahriyanlar hakkında belirli bir kanaate sahip olduğu anlaşılan Evliya Çelebi, Abelyond (Apolyont/Gölyazı) Kalesi ve ahalisini anlatırken şunları kaydetmiştir (Evliyâ Çelebi 2001/V. Kitap: 137):

“Evsâf-ı hisâr-ı üstüvâr Abelyond: Bânîsi Bursa tekûrudur. Vech-i tesmiyesi []

⁴ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin I-VI. ciltleri Ahmed Cevdet tarafından İstanbul'da H. 1314-1318 yılları arasında; VII-VIII. ciltleri Türk Tarih Encümeni tarafından 1928'de, 9. ve 10. ciltleri ise Latin harfli olarak 1935 ve 1938'de İstanbul'da basılmıştır. Ancak bu yayın yazma nüshalar iyi seçilmemesi, hatalar ve atlamalar yapılması sebebiyle problemlilik olarak değerlendirilmektedir. Eserin tamamının güvenilir metin neşri Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, Zekeriya Kurşun ve İbrahim Sezgin'in çalışmaları sonucunda Yapı Kredi Yayınları tarafından yapılmıştır (Tezcan 2009: 18). Bu sebeple burada YKY yayınına esas aldık.

demekdir. Bu dahi sene 707 târîhinde bizzât Osmân Hân-ı Gâzî Rûm keferesi destinden ceng-i azîm ile feth ederken usret çeküp ba'de'l-feth kal'anın câ-be-câ yerlerin münhedim etmişdir. *Eşkâl-i kal'ası*: Bir göl kenârında şekl-i muhammes şeddadî kat-ender-kat taş binâ bir kal'a-i ra'nâdır, ammâ iç il olmak ile ne dizdârı ve ne neferâtları ve ne cebehânesi vardır. Ancak derûn-ı hisârda cümle Rûm kefereleri sâkindir kim müselmânları *ahıryan kabîlesidir*. Büyük kilisaları ve çârsû-yı bâzârı ve hânları ve meyhâneleri ve bâğları ve bâğçeleri bî-hisâb olduğundan la'lgûn engür şırası memdûhdur ve dahi memdûhâtından gölünde turna balığı ve sazan balığı ve kerevit nâmında gölünden çıkar bir böcek vardır. Kefereler nukl-i iş-i tarab ederler. Ol dahi çok olur ve yılda bir kerre yüz bin âdem cem' olup azîm panayırı durup cemî'i zî-kıymet tefâruklar bî-kıymet bulunup bey' [ü] şirâlar olur. Âb [u] havâsı sevâhil olup i'tidâl-i havâ olduğundan harîr fisdanlı Urûm keratse kızları olur kim gûyâ mahbûbe-i Firengdirler ve cümle bin altı yüz aded kiremit örtülü tahtânî ve fevkânî müfid ü muhtasar evleri vardır..."

Evliya Çelebi'nin, Hristiyan Rumların yaşadığını belirttiği Apolyont'taki Müslümanları "*ahıryan kabîlesi*" şeklinde tanımlaması, onları ayrı bir etnik unsur olmaktan ziyade, ayrı bir topluluk olarak gördüğünü gösterir. Bu sebeple Apolyont Müslümanlarını ihtida etmiş Rumlar olarak telakki ettiği açıktır. Ancak, herhangi bir cami veya mescitten söz etmemesi dikkate değerdir.

Evliya Çelebi, Ahıryan terimini ikinci olarak Karadeniz kıyısındaki kale ve kasabaları anlattığı kısımda Midye (Kıyıköy) Kasabası'ndaki Müslümanlardan söz ederken kullanmıştır (Evliyâ Çelebi 2002/VI. Kitap: 80):

"*Der-ayân-ı kasaba-i Midye*: Eyyûb mevleviyetinde beş yüz hâneli keferesi çok müselmânları çok yok âhıryân müslimleri var. [] vakfı olup zâbiti bostâncıbaşı tarafından bostâncılardır. Câmî'i ve bir hânı ve bir kesîf hammâmı ve yigirmi aded Rûm dükkânı ve üç aded kenîse-i ruhbânı var, ammâ limanı olmamak ile gemilerin küçüklerin karaya çekerler."

Evliya Çelebi'nin, Midye Kasabası'ndaki az sayıda Müslüman nüfus içinde, Ahıryan Müslümanların varlığına işaret etmesi, onların sonradan ihtida etmiş yerli Müslümanlar olduğunu gösterir. Muhtemelen Rumca tekellüm ettikleri söylenebilir.

Evliya Çelebi, 1665 yılında gittiği Kırım'da Balıklava'da ve Tat Eli Nahiyesi'nde Ahıryanların varlığını kayda geçirmiştir:

"*Der-sıfat-ı eşkâl-i varoş-ı kal'a-i Balıklağa*: Bu kal'adan aşağı taşra gidüp liman kenârında cümle iki mihrâblı biri câmî' ve bir mescidli ve iki mahalleli cümle iki yüz kiremit örtülü kayalar üzre ikişer üçer kat evlerdir. Çoğu tahtânîdir.

Ve cümle bir küçük hammâm ve cümle bir küçük hândır. Ve cümle seksen aded dükkânlardır. Ve yine leb-i deryâda gümrükhânedir. Ve cümle yetmiş aded Rûm keferesi evleridir. Ve taşlık zemîn olmak ile aslâ bâğ u bâğçesi yoktur. Ve bunda çeşmeler dahi yoktur âb-ı hayât kuyu suları nüş ederler. Ve latîf âb-ı nâb kaynak uyûnları vardır.

Ve limanı beş yüz pâre gemi alır sekiz rûzgâr-ı zorkârdan emîn liman-ı sâlimdir. Hattâ bu limanda dörd mevsim balıkları çıkar kim hisâb [u] kitâbın Hudâ bilür. Anıñçün Balıklava derler. Ve cümle halkının kârları balıkçılıktır ve gemiciliktir. Ve ekseriyyâ kavmi ahıryan Laz tâ'ifesidir. Tatar kavmi bu kayalar arasında duramazlar." (Evliyâ Çelebi 2003/VII. Kitap: 207)⁵.

"*Der-vasf-ı nâhiye-i Tat eli*: Lâkin Kırım'ın kiblesi tarafında Çadır dağının ardında kible tarafı ki Karadeniz sâhilleridir kim Kefe eyâletinde ol mahalle Tat elleri derler, şiddet-i şitâsı yok sevâhil ve âb [u] hevâsı latîf bir nâhiye-i azîmdir. Ekseriyyâ kavmi Rûm keferesi ve Laz Ahıryânları sâkin olur, zîrâ bu ülkenin karşı tarafı Karadeniz aşırı üç yüz mîl Tırabzan vilâyeti olmağile anın halkı bu Tat eline

⁵ Ayrıca bkz. Ménage 1969: 204.

gemiyle geçüp sâkin olurlar.” (Evliyâ Çelebi 2003/VII. Kitap: 220).

Evliya Çelebi, Balıklava ahalisini Hristiyan Rumlar ve Laz Ahriyanlar olarak tanımlamıştır. Ayrıca, Laz Müslümanları olarak teşhis ve tespit ettiği bu halkın Tatarlardan farklı olduklarını özellikle vurgulamıştır. Osmanlı kaynaklarında Laz teriminin Doğu Karadeniz ahalisi dışında Sırlar ve Slavlar için kullanıldığı malumdur. Nitekim Seyahatnâme’de de bunun örnekleri mevcuttur. Ancak, Tat Eli Nahiyesi’ndeki Laz Ahriyanlarını tanımlarken onların Trabzon Vilâyeti’nden gelip bölgeye yerleştiklerini söylemesi kökenleri konusunda şüpheye mahal bırakmaz. Buna karşılık, Evliya Çelebi, Kefe Eyâleti’ndeki Rum ve Laz kavimlerinin Rum lisanı ile konuştuklarını, ancak bölgedeki Tat kavminin Rum, Çağatay ve Laz kavmi lisanı dışında başka bir dille konuştuklarını belirtmiştir (Evliyâ Çelebi 2003/VII. Kitap: 234). Evliya Çelebi, Azak Denizi taraflarında bir de Ahıryan Deresi adlı susuz bir dereden söz etmiştir (Evliyâ Çelebi 2003/VIII. Kitap: 2).

Evliya Çelebi, 1668 yılında Edirne’den Girit’e Kandiye gazasına giderken geçtiği güzergâhta Ferecik (Feres) ve Mekri (Makri) kazalarını anlattıktan sonra, bu iki kazanın civarında karşılaştığı Hristiyanlaşmış Çıtak Türklerini şu şekilde tasvir etmiştir (Evliyâ Çelebi 2003/VIII. Kitap: 34):

“Ve bu Mekre kazâsı ve Ferecik kazâsının cümle kefereler re’âyâları aslâ Urûmca kelimât etmeyüp Türkçe’ye yakın bir gûne Çıtak lisânları var. Cümle beyâz abâ ve kebe geyerler müşekkel keferelerdir kim isti’mâl etdikleri lehçe-i mahsûsaları bunlardır.

Der-beyân-ı lisân-ı Ahıryan-ı Çıtak:

Evvelâ bir işe acele etme dese, "*hulalama*" derler.

Ve "*gülimiz de bile misik*" ya’nî cümlemiz bile idik.

Ve "*saryife edelim acalur*" ya’nî müşâvere edelim nice olur.

Ve "*sulubayımız neçik buyuramış eylece edesik*" ya’nî voyvodamız her ne emr ederse öyle idelim.

Ve her kelimâtlarının aralarında "*ankolayına*" lafzın gâyet ziyâde isti’mâl ederler.

Ve dahi niçe kerre yüz bin gûne elfâz-ı mühmeleleri var ammâ bu kadarca tahrîr olundu.”

Evliya Çelebi’nin ilk bakışta burada Ahriyan/Ahıryan kelimesini Hristiyanlaşmış-dönme anlamında kullandığı hissi uyansa da bölgedeki Hristiyan Türklerin geçmişine bakıldığında, onun bu tespiti aşağıda ele alınacağı üzere bizi Ahriyan teriminin etimolojisine yönelik tartışmalara götürmektedir. Çünkü, bu bölgedeki Hristiyan Çıtak Türkleri, XI.-XII. yüzyıllarda Dimetoka civarına iskân edilmiş olan Hristiyanlaşmış Peçenek Türklerinin bakiyesidir (Bkz. Kiel 1994: 307, Kaya Yiğit-Kayapınar 2018: 140). Nitekim, Bizans kaynaklarında bunlara *Agaryan (Ahriyan)* adı verilmekteydi (Kaya Yiğit-Kayapınar 2018: 140). Dolayısıyla Çıtak Ahıryanların, bu ismi çok uzun bir süredir taşıdıkları söylenebilir. Bu sebeple Ahıryan tabirinin mahalli olarak içselleştirilmiş, Evliya Çelebi’nin bizzat işittiği ve halkın kendisini tanımlamak için kullandığı bir terim olması muhtemeldir. Zira, Evliya Çelebi, Ferecik civarındaki köylerde bir hafta dolaşmıştır (Evliyâ Çelebi 2003/VIII. Kitap: 32).

Ferecik ve Mekri’den ayrılan Evliya Çelebi, Gümülcine üzerinden Yenice ve Serez tarafına giderken *Ahıryanlı* adlı bir köyden geçtiğini not etmiştir (Evliyâ Çelebi 2003/VIII. Kitap: 46):

“Gümülcine’den Yenice ve Serez câniblerine gitdiğimiz menâzilleri beyân eder:

Evvelâ ol gün, menzil-i karye-i Akbınar [Agiasma], andan karye-i Eşekçili'yi [Thamna] ve karye-i Sindelli'yi [Dimi] ve karye-i Keçiler'i [Kebeciler/Rizoma] ve karye-i Çibilli'yi [Çepelli/Mischos] ve karye-i Ahriyanlı'yı ve karye-i Müselmânlı'yı [Müsellem-i Kebir/Mega Pisto] geçüp bu Müselmânlı önünde, Evsâf-ı menzil-i Misinehisâr [Mosynoupolis]..."⁶

Evliya Çelebi'nin antik Misinehisar (Mosynoupolis) harabeleri yakınlarında olduğundan söz ettiği Karye-i Ahriyanlı ve Karye-i Müselmanlı (Mega Pisto) köylerinin isimleri sırasıyla ahalsi sonradan Müslüman olmuş ve kadim Müslüman (Yörük) iki köye işaret etmektedir. Evliya Çelebi'nin zikrettiği köyler arasında yalnızca Ahriyanlı Köyü'nün devam etmemesi ilginçtir. Bu köyün zaman içinde Müselmanlı Köyü ile birleşmiş olma ihtimali yüksektir.

Evliya Çelebi'nin aktardığı bu köy dışında Ahriyan teriminin yer adı olarak kullanımına dair pek çok örnek mevcuttur. Bu noktada tespit edebildiğimiz ilk örnek 1455 yılına ait bir tahrir defterinde İpsala Nahiyesi'nde kayıtlı olan Karye-i Ahriyan (Ahriyan Köyü)'dür (AK, MC_Yz, no. 89, v.49b). 1532 tarihli Çirmen Livası müsellem defterinde Tekfurdağı (Tekirdağ) Nahiyesi'nde *Ahriyan Hamza* ve *Ahriyanlı* adıyla iki köy kaydedilmiştir (Kayapınar, Baksı, Özvardarlı, Çelebi 2019: 374, 411). Tayyib Gökbilgin, 16. yüzyılda Dimetoka'ya bağlı Cebel Nahiyesi'nde Ahriyan Köyü'nden (Ahryansko, Ahryan Ercek) söz etmiştir (Gökbilgin 1952: 486, Ménage 1969: 210). Yine onun yayınladığı Yörük defterlerinde 1543 yılında Vize Sancağı'na bağlı Yanbolu Nahiyesi köyleri arasında Ahriyanlı adlı bir köy olduğu görülmektedir (Gökbilgin 1957: 205-206).⁷ Ayrıca, çeşitli türdeki Osmanlı defterlerinde Rodoplarda Ahryan Ürpek/Ahriyan Ürpeklili (Ahryane-Gılıbovo), Ahryansko (Ahryan Ercek) Köyü dışında, cizye defterlerinde 1613'te Manastır'da 15 hane cizye mükellefi olan Ahrenlik, Dimetoka'da 1626-27'de Ahryan, 1635'te ise 28 hane cizye mükellefi kaydedilen Ahriyan Pınar (Ahriyan-Pınarı, Ağrıyan Pınar, günümüzde Agriani), 1628'de Kazanlık Kazası'nda Ahryanlık (günümüzde Asen) ve 1676'da Burgaz'da Ahrenli (günümüzde Tvirditsa) gibi köy isimlerine tesadüf edilmektedir. Bunların yanı sıra, Doyran'da da Ahranlı adlı bir köy mevcuttu (Turski İzvori za Bılgarskata İstoriya 1986: 181, 320, 373, Rayçevski 2004: 155). Diğer taraftan, Filibe'ye bağlı Ahriyanlı (Gılıbovo) Köyü'nde 1635'te 9, 1651'de ise 12 cizye mükellefi hane yazılmıştır (Turski İzvori za Bılgarskata İstoriya 2001: 20, 216). Keza, Zihne Kazası'nda da Ahranlı isimli bir köy vardı. Yine Rodoplarda Paşmaklı (Ahi Çelebi, günümüzde Smolyan) bölgesinde Ahryansko (Arda), Ahryanskoto (Levoçevo, Pisanitsa, Ustovo), Ahryanska Mahala (Gorno Raykovo); Doğu Rodoplarda Ahren Yurt (Kadinka), Ahren Pojar (Srınsko), Ahrenski Preslop (Gılıbovo), Ahren Çair (Ahriyan Çayır/Malko Kruşevo), Ahryanski Dol (Ahryansko), Ahryansko Grobe (Pçelarovo), Ahryan Mahala (Dolno Lukovo), Ahrenler (Canka); Güney Rodoplar ve Batı Trakya'da Ahryanska Reka (Kozluca), Ahryanski Grob (Paşavik), Ahryanskoto (İsren) vs. yer ve mevki adları mevcuttu (Rayçevski 2004: 154, 155). Bu örneklerin Rodoplarda, Batı Trakya ve Kuzey Yunanistan'da yoğunlaştığı aşikardır.

⁶ Evliya Çelebi'nin Yunanistan'da geçtiği ve gittiği yerler hakkında bkz. Yerasimos 2012: 735-815, Gümölcine için s. 754, 755.

⁷ M. Tayyib Gökbilgin, adı geçen köy isimlerini sehven Ahriyan ve Ahriyanlı olarak okumuştur (Gökbilgin 1952: 486, Gökbilgin 1957: 205-206).

Yeniden Evliya Çelebi'ye dönecek olursak; Evliya Çelebi, 1668'de Yenişehir (Larissa) yakınlarındaki Tırnovi (Tyrnavos) Kasabası'nda tekrar Ahriyan Müslümanlarla karşılaşmıştır (Evliyâ Çelebi 2003/VIII. Kitap: 81):

“Der-sitâyiş-i şehir-misâl kasaba-i Tırnovi:

Zamân-ı kadîmde küçük karye imiş. Ahâlîsi erbâb-ı ma'ârif bezzâzlar olmağın yeniçeri odaları himâyesinde olup mu'âf [u] müsellemler olmak ile hâlâ bir şehir-i azîm gibi olmuştur. Yenişehir'in cânib-i garbında nümâyân olan İlimboz yaylası dâmeninden cenûbdan garba tûlânî vâki' olmuş cümle üç bin beş yüz aded serâpâ kiremit örtülü biri biri üzre kat-ender-kat sık ve daracık bâğ u bâğçesiz kefer-i Rûm hâne-i menhûsları var.

Ancak bir mahalle-i müslimîn var. Anların da çoğu kavm-i ahıryandır, ya'nî Urûm'dan dönme melez müselmân şekilli âdemlerdir.

Bir câmi-i muhtasarı ve bir hammâmı ve bir mescidi ve on bir aded sağır ü kebîr hânları ve cümle bin altmış aded dükkânları var.”

Evliya Çelebi, ilk defa Tırnovi'de ahriyan teriminin mühtedi, sonradan Müslüman olmuş, dönme anlamına geldiğini açıklama ihtiyacı hissetmiş ve Tırnovi Müslümanlarının çoğunun Rum'dan dönme melez Müslüman şekilli kişiler olduğunu aktarmıştır. Ayrıca, bir cami ve bir mescitleri olduğunu da vurgulamıştır. Evliya Çelebi, burada Ahriyanları ayrı bir kavim olarak nitelmiş ise de bu ifadeden onları ayrı bir topluluk veya grup olarak değerlendirdiği sonucunu çıkarmak daha uygundur.

Evliya Çelebi'nin Ahriyanlarla bir sonraki karşılaşması yine 1668'de Mora'nın ücra bir kasabasıdır. Leondar (Leontari) Kazası'na bağlı Lonkanik (Longanikos) Kasabası ve ahalisini şu ifadelerle tanımlamıştır (Evliyâ Çelebi 2003/VIII. Kitap: 144, Ménage 1969: 204):

“Der-beyân-ı eşkâl-i varoş-ı Lonkanik:

Bir dereli ve depeli ve mukassî kayalar içre enişli ve yokuşlu cehennem dereceleri misâl uçurum yerlerde cümle beş yüz aded mikdârı biri biri üzre kat-ender-kat kârgîr binâlı ve serâpâ kiremit örtülü havlısız daracık dârlardır, ammâ ağaçları çok olup ormanlardır.

Cümle beş mahalle-i ma'mûrlardır. Ve cümle bir aded câmi'dir. Ve cümle yedi aded dükkândır, gayri amâristândan nişân yokdur. Lâkin her evlerde suları ve değirmenleri gâyet çokdur. Ve cümle on bir aded kenîseleri vardır, zîrâ halkının ekseri keferelerdir. Müselmânları da anlardan dönme ahıryanlardır.⁸

Bu rabtaya benî âdem her bâr çıkup enmeğe âcizlerdir, zîrâ gâyet sa'b yerlerdir, ammâ âb [u] hevâsı gâyet latîf olduğundan mahbûbe Rûm kızları ve keratsa nâm avretleri olup cümle ipek beslerler. Ammâ cümle müselmânı ve kefereleri tâ'ûndan dağlara firâr edüp ancak voyvadası Mizistre sancağı tarafından hâkimdir. Yüz kadar âdemleriyle şehirde ev kalmış, mâ'adâsı firâr etmiş. Ve Mizistre kadısı niyâbetidir.”

Evliya Çelebi'nin Lonkanik (Longanikos) Kasabası Müslümanları hakkında kullandığı “Rumlardan dönme ahıryanlar” ifadesi 17. yüzyılın ikinci yarısında ahriyan teriminin nötr bir terim olarak mühtedi anlamında kullanımı konusunda kuşkuya mahal bırakmaz. Mora'nın 1461 yılında Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra Leondar (Karitena) Nahiyesi'ne bağlı Longanikos Köyü'nde ilk Müslüman nüfus, I. Selim döneminde (1512-1520) kaydedilmiştir. Bu sırada köyde 132 hane, 31 mücerred ve 3

⁸ Bu ifade Seyahatnâme'nin Topkapı, Revan nüshasında şöyledir: “Müslüman olanları da anlardan dönme Ahriyanlardır”. Evliya Çelebi 1928: 340.

bive Hristiyan nüfusa karşılık, bir hane Müslüman nüfus yazılmıştır. II. Selim döneminde (1566-1574) ise Lonkanik'te 232 hane, 108 mücerred, 6 bive Hristiyan nüfusa karşılık 7 Müslüman hane kaydedilmiştir (Kayapınar 2015: 123-129). Evliya Çelebi'nin yalnızca bir camileri olduğu ve nüfusun çoğunluğunun Rumlardan oluştuğunu belirtmesine bakılırsa Ahriyan Rumların pek de fazla olmadıkları sonucu çıkarılabilir.

Evliya Çelebi, bu terimi son olarak 1671 yılında gittiği Rodos'ta kullanmıştır (Evliyâ Çelebi 2005/IX.Kitap: 124):

“*Evsâf-ı kal'a-i Lindos ber cebel-i Sindos*: Süleymân Hân Rodos'u feth etdükte bu kal'anın dahi miftâhların teslîm etmişler, yohsa Hudâ âlimdir bir vechile zafer mümkün değil idi. Anıniçün cümle re'âyâsı mu'âf [u] müsellemlerdir, ancak mütevellîye birer altın harâc verirler, maktû-ı kadem vakf-ı Süleymân Hân'dır, hâkimleri mütevellîdir. Cümle beş yüz yigirmi sekiz harâcdır. Ammâ beş bin kâfir vardır, gûyâ Malta'dır. Ve hakikat her bâr Malta gemileri gelüp bir hafta zevk [u] safâ edüp gider, aslâ bir vaz-ı yed etmez. Ve cümle kâfirleri siyâh manlifke şapka geyerler ve mâbeynlerinde bir kaç müselmân şekilli ahriyanları vardır ve halkı gâyet mün'imdir. Ve aşağı varoşda cümle iki yüz hâne-i zîbâlardır. Ve müselmânlar için bir mescidi var, mâ'adâ kenîselerdir. Ve kat-ender-kat toprak örtülû kal'a-misâl kâ[r]gîr binâ ma'mûr u müzeyyen evlerdir, gûyâ herbiri birer sarây-ı âlîlerdir. Ve Freng tarzı musanna' evlerdir. Ammâ evlerinde havlıları dardır. Ve kesîf sokakları vardır, ancak iki âdem yanyana geçer, zîk sokaklardır. Ve hân u hammâm ve bedestânı yokdur, ancak otuz yedi kefare dükkânları vardır. Balık ve havyar ve peynir ve soğan ve sarmısak [ve] etmek ve et bey' olunur. Ammâ meyhâneleri çokdur, her ev birer meyhânedir ve şarâbi memdûhdur. Ve her eşyâ bulunur, lâkin yine Rodos'a muhtâclardır.”

Evliya Çelebi, Rodos'ta Lindos Kasabası'nda az sayıdaki Müslüman şekilli ahriyanın varlığına işaret etmiş ve bir adet mescitleri olduğunu aktarmıştır. Kasabanın fetih esnasında diremediği için reayasının muaf ve müsellemler oldukları ve bu sebeple Hristiyanlardan maktu bir altın cizye alındığı, ekonomik açıdan zengin olduğu, evlerinin mamur ve müzeyyen olduğu düşünülürken ahriyan olarak tanımladığı Müslümanların sosyal ve ekonomik nedenlerle din değiştirmiş olma ihtimalleri zayıftır. Burada da tek bir mescitten söz etmesi muhtemelen sayılarının az olmasının bir sonucudur.

Evliya Çelebi'nin Ahriyan terimi konusunda yaptığı tespit, yorum ve açıklamalar kanaatimize göre onun şahsi kanaat, duyumlardan çok Osmanlı coğrafyasındaki uzun seyahat, gezi ve gözlemlerinin muhassalasıdır. Evliya Çelebi, aşağıda görüleceği üzere Balkanlarda Slavlar tarafından İslam'a geçen yerli unsurları tanımlamak için kullanılan Potur teriminde olduğu gibi Ahriyan terimini de büyük bir vukufu doğru bir şekilde tespit etmiştir. Evliya Çelebi'nin Ahriyanlarla ilgili gözlem ve tespitleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde terimi, herhangi bir aşağılama veya küçümseme ifadesi olarak görmediğini söylemek mümkündür. Ahriyanları *Rum'dan dönme* veya *Müslüman şekilli* kişiler olarak tanımlaması, İslam'a tamamıyla adapte olamadıkları ve şeklen Müslüman oldukları hissi uyandırır da Evliya Çelebi'nin ifade ve üslubunda herhangi bir olumsuzluk sezilmemektedir. Bu sebeple Evliya Çelebi'nin terimi genel itibarla tarihsel bağlamına uygun olarak ve yalın bir şekilde sonradan Müslüman olmuş grup veya topluluklar için kullandığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan, Osmanlı döneminde yerli unsurlar arasında meydana gelen İslamlaşma hadiselerinin boyutu göz önüne alındığında Osmanlı coğrafyasını kırk yıldan fazla bir süre gezmiş bir seyyah olarak Evliya Çelebi'nin yalnızca on yerde ahriyanları zikretmesi şaşırtıcı derecede azdır.

Muhtemelen ahalisinin tamamının veya büyük bölümünün yerli unsurlardan oluştuğu, Türkçe'nin pek konuşulmadığı, nüfusu az ve zayıf bir İslam yaşantısının olduğu yerlerdeki örneklere odaklanmıştır. Ahriyanlardan söz ettiği yerlerde en fazla bir cami veya mescit olduğunu aktarması bunu desteklemektedir. Öte yandan, Evliya Çelebi'nin mühtediler söz konusu olduğunda onları tanımlamak için mahalli olarak kullanılan terminolojiyi benimsediğini söylemek mümkündür. Mesela, Slavların meskûn olduğu bölgelerde aşağıda belirtildiği gibi yerli Müslümanları *Potur*, dillerini ise *Poturca lisanı* şeklinde adlandırması bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Ayrıca, Evliya Çelebi'nin Bursa'da Rumlar, Kırım'da Trabzon'dan gitme Lazlar, Ferecik ve Mekri'de Hristiyan Çıtaklar, Tırnovi, Longanikos ve Lindos'ta ise Rumlar için Ahriyan tanımlamasını yapması ve Gümölcine'de geçtiği köyün Müslüman Bulgar (Pomak) veya Rum köyü olması terimin herhangi bir etnik gruba özgü olmadığını gösterir. Evliya Çelebi'nin Ferecik ve Mekri'de Hristiyan Çıtaklar için Ahriyan terimini kullanması da terimin tarihi bağlamına uygundur.

Evliya Çelebi'den sonra Ahriyan terimi ile ilgili olarak bahsetmek istediğimiz son örnek 17. yüzyılın başlarına aittir. H. 1132 (1719-1720) senesinde yazılan Risâle-i Garîbe'nin anonim yazarı da bu terimi harekeli olarak *Āhriyân* (أخريان) şeklinde okunacak biçimde yazmış ve *cahil, kaba, anlayışı kıt, izansız* bağlamında kullanmıştır:

“Ve âlim olup mertebesin bilmeyüp eşkiyâ ile ihtilat eden gendilerin bilmezler; ve kişizâde olup ehl-i 'ırz iken maryol negbetî ile konuşan olmayıcağ ve hâk-i İstanbul Türk ve Āhriyân ile şöhet eden sefihler...” (Risâle-i Garîbe 2001: 32)

“Ve yalancı ile dost, bodur ile karındaş olan; şakalı köse ile ve gâyet gök gözli cühüddan hayr uman ve gâyet uzun boylu kaba şakaldan 'akıl uman, Kölemenden insâniyet uman, Ahiriyândan iz'ân uman, Çingândan hayâ, 'Arab'dan ve Kürd'den edeb uman, paıldan ihsân, tekebbürden hür-met uman ahmaklar...” (Risâle-i Garîbe 2001: 45)

Hayati Develi'nin de vurguladığı gibi burada ahriyan terimi Arap, Türk, Kürt, Kölemen, Çingene gibi ayrı bir zümre ve bir halk adı gibi kullanılmıştır (Risâle-i Garîbe 2001: 92).

3. Ahriyanların Statüsü ve Ahriyan Teriminin Etimolojisi

Ahriyan/Ahriyan terimi yukarıda belirtildiği üzere erken dönem Osmanlı kaynaklarında mühtedileri tanımlamak için kullanılmasının dışında, sosyal ve ekonomik nedenlerle İslam'ı benimsemiş, sureten İslamlaşmış, şeklen Müslüman, döneç, hatta mürted, aç gözlü, kaba vs. gibi olumsuz anlamlarda da kullanılmıştır. Halil İnalçık, Osmanlıların dünyevî bir amaçla Müslüman olanları *ahriyan* adı altında gerçek Müslümanlardan ayrı tuttuklarını belirtmiştir (İnalçık 1993: s 21, İnalçık 2007: 445, İnalçık 2016: 238). Ancak, bu sıfat, Müslümanlıklarını beğenmedikleri kişileri tanımlamak için Osmanlıların icat ettikleri bir terim değildir. Bilakis İslam'a geçen yerli unsurları tanımlamak için Hristiyanlar tarafından *Müslüman, mürted, kaba, cahil, görgüsüz* gibi olumsuz anlamlarda kullanılan bir sıfattır. 15. yüzyılın ilk çeyreğinden 16. yüzyıl başlarına kadar tahrirlerde mühtedilerin Hristiyan baba adlarının yazıldığı görülmektedir. Buna karşılık, nev-Müslimlerin baba adı yerine *veled-i Abdullah* yazılması uygulaması giderek yaygınlaşmıştır. Diğer taraftan, tahrirlerde Müslüman olduğu halde Hristiyan adıyla yazılanların varlığı da dikkati çekmektedir. Erken dönemde Osmanlıların defterlerde kullandıkları terminoloji konusunda esnek davrandıklarını ve Hristiyanların mühtedileri tanımlamak için kullandıkları bu terimi -

tıpkı devşirme literatüründe ve bazı kanunnamelerde karşımıza çıkan Poturnak ve Potur terimlerinde olduğu gibi fakat onlardan da önce- daha 15. yüzyıl başlarında benimsemekte bir beis görmediklerini söylemek mümkündür (Koyuncu 2015: 244-247). Nitekim Osmanlı Devleti'nde defter tutma usulü ve kullanılan terminoloji standartlaştıkça Ahriyan unvanlı kişilerin defterlerdeki görünürlüğünün azalması buna işarettir.

Victor Ménage, 1455 tarihli Üsküp Sancağı icmal timar defterinde Prveniçe Köyü'ndeki 3 hane Müslümanın "hane-i Ahriyan" şeklinde kaydedilmesinin Ahriyanların Hristiyanlarla Müslümanlar arasında ayrı bir statüye sahip olduğu şeklinde değerlendirilebileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca, idarecilerin mühtedileri hakiki ve kadim Müslümanlarla bir tutmadıkları ve doğuştan Müslüman olanlardan farklı muamele etmiş olabilecekleri düşüncesinin ilk bakışta savunulamaz gibi görüldüğünü belirtse de tahrirlerde Müslümanlardan 22 akçe çift resmi alınırken, açıkça mühtedi olarak kaydedilen nev-Müslimlerden 25 akçe ispençe alınmasını bunun işareti olarak yorumlamış ve Paul Rycaut'a atfen Bosnalı Poturlar için de benzer bir durumun söz konusu olduğu iddiasını ilave ederek ahriyan teriminin en azından 15. yüzyılda zimmilerle Müslüman toplumu arasında ara bir statüyü gösterdiğini savunmuştur (Ménage 1969: 207-209). Ancak, Ménage, burada Gayrimüslimlerin tasarrufundaki miri arazilerin, yani haracî arazinin hukuki statüsünü gözden kaçırdığı için yanılmıştır. Reayanın ihtida ederek Müslüman olması veya raiyyet baştinalarının (haraçlı baştinalar) tasarrufunun Müslümanların eline geçmesi haracî arazilerin statüsünü değiştirmedikleri için bu tür arazilerden haraç (harac-ı mukâseme/öşür) dışında, 25 akçe ispençe vergisi (harac-ı muvazzaf) alınmaya devam edilmiştir.⁹ Dolayısıyla ahriyanlar Müslim ve Gayrimüslimler arasında ara bir sınıf ya da zümre değildir. Osmanlılar tarafından diğer gerçek Müslümanlardan ayrı tutuldukları iddiası da makul değildir. Ayrıca, Ménage'ı bu şekilde düşünmeye sevk eden Prveniçe Köyü'ndeki Müslümanların *hane-i Ahriyan* adı altında kaydedilmesine karşılık, aynı yıl Tırhala Sancağı'nda Fenar'a bağlı Kırana Köyü'ndeki ahriyanların *Hane-i Müslim* olarak yazılması bu konuda standart bir yazım usulü olmadığını göstermekte ve ara statü iddiasını tekzip etmektedir.

Ahriyan teriminin anlamına ilişkin çeşitli görüşler mevcuttur. Meninski, 1680'de ahriyan terimini *kaba*, *cahil*, *din konusunda umursamaz* şeklinde açıklamıştır. Steingass ise 1892'de *cahil*, *kaba*, *hödük* anlamına geldiğini belirtmiştir (Ménage 1969: 204, Tietze 2002: 119). Ahriyan teriminin etimolojisi konusunda da çeşitli tezler ileri sürülmüştür. En yaygın kabul gören görüş, Konstantin Jireček ve Victor L. Ménage'ın da işaret ettiği gibi Ahriyan teriminin İncil'de geçen *Hagarian/Agaren* teriminden geldiği yönündedir. Hz. İbrahim'in Mısırlı cariyesi Hacer'den doğan oğlu İsmail, Arapların atası sayılmaktadır. Buradan hareketle Araplara Hacerî veya İsmailî denilmiştir. *Hagarian* teriminin Orta Çağ Yunancasındaki karşılığı *Agarenos* (Latince: *Agarenus*, Eski Bulgarca: *Agaryan*) kelimesidir ve pejoratif anlamda Araplar, Müslümanlar ve 11. yüzyıldan sonra Bizans kaynaklarında Türkler için kullanılmaya başlanmıştır (Ménage 1969: 206, 210-212, Jireček 1891: 56, Jireček 1899: 67, Marinov 1932: 88-91, Savvidēs 2002: 68, 69; Raduşev 2008: 269, Kılıç 2013: 113). Jireček, İncil'de geçen *agaren* teriminden dolayı Orta çağlarda Yunan, Bulgar, Sırp ve Rus kaynaklarında

⁹ Bu konuda geniş bilgi ve ilgili literatür için bkz. Koyuncu 2015: 237-241.

Müslümanlara *Agaren* denildiğini ve *Achryáne* (Ahryane) teriminin de açık şekilde *Agaryane* (Agaryane) kelimesinden geldiğini savunmuştur (Jireček 1891: 67).

Ahriyan teriminin anlamı ve etimolojisi hakkında ilk kapsamlı araştırmalar Pomaklar konusundaki çalışmaları ile tanınan Bulgar etnograf, tarihçi ve yazar Stoyu Şişkov tarafından yapılmıştır. Ahriyan teriminin, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına ait kaynaklarda Rodoplar ve Pomaklara özgü bir terim olarak kullanıldığı görülmektedir. Terimin etimolojisine ilişkin görüşleri değerlendirmeden önce bu konuya daha yakından bakmamız elzemdir. Pomaklar anadil olarak Bulgarca konuşan ve 15.-18. yüzyıllarda Kocabalkan'ın kuzeyinden Rodoplar ve Makedonya taraflarına kadar yerli Slav unsurlar arasında meydana gelen İslamlaşma olaylarının ortaya çıkardığı dini kimliğe dayalı bir halktır (Koyuncu 2013: 143, 144, 153-156). Şişkov'a göre Osmanlı döneminde İslam inancını benimsemiş, yani *Türkleşmiş-Müslümanlaşmış* Bulgarları tanımlamak için en çok kullanılan iki isimden biri Pomak (*Pomak-Pomakinya*, *Pomaçe=Pomatsi*), diğeri ise Ahriyan (*Ahryanin*, *Ahryanka*, *Ahryaņçe=Ahryane/Ahren*) idi. O'na göre Pomak terimi Ahriyan teriminden daha yaygındı (Şişkov 1910-1911/X: 257, Şişkov 1936: 13). Ahriyan terimi yerel bir isim olup, Razlık tarafı hariç, yalnızca Rodoplarda kullanılıyordu. Nitekim Rodop Pomakları kendilerini *Ahriyan* diye tanımladıkları gibi, Hristiyan Bulgarlar da Rupçoz (Dövlén/Devin), Çepino, Nevreko, Serez, İskeçe, Drama, Darıdere, Gümölcine ve Sofulu taraflarında *Türkleşmiş komşularına* (*Poturçeni sısedi*) Pomak değil, Ahriyan diyorlardı (Şişkov, 1910-1911/V-VI: 139, Şişkov 1910-1911/X: 257, Şişkov 1913: 26, Marinov 1932: 91). Buna karşılık, Pomak terimi Rodoplar dışında yaygındı ve Pomaklar bölgesel olarak çok çeşitli isimlerle adlandırılıyorlardı (Şişkov 1910-1911/VIII-IX: 209, Şişkov 1914: 19, 20, Şişkov 1936: 13, 14). Aleksandr İşirkov da 1917'de Rodoplar'da Pomaklara *Ahriyani* ve *Agaryani* denildiğini kaydetmiştir (Bajraktarević 1995: 320, Turan 1999: 69, 70). Ahriyan teriminin anlamı ve etimolojisine katkı olması bakımından şu hususun da belirtilmesinde yarar vardır. Şişkov, Tuna havzasından Makedonya taraflarına kadar Pomakları tanımlamak için kullanılan çeşitli mahalli isimlere nispetle Bulgarcada *Türklüğü kabul etmiş, Türkleşmiş (İslamlaşmış)* kişi anlamındaki *Poturnak-Poturnatsi* (Potur) teriminin daha yaygın olduğunu iddia etmiştir (Şişkov 1910-1911/VIII-IX: 209, 210, Şişkov 1910-1911/X: 257, 258; Şişkov 1914: 20, Şişkov 1936: 13,14). Benzer şekilde Nayden Gerov (1901: 154) da Pomak kelimesini tanımlarken *Poturnak* teriminin bir müteradifi olan *Poturçen* terimini kullanmış ve Pomakları "*Bılgarin Poturçen*" (Türkleşmiş Bulgar) olarak tarif etmiştir. Vasil Kançov ise 1900 yılında Bulgaristan Prenslığı, Rodoplar ve Makedonya bağlamında *Pomak*, *Poturnak-Poturnyak*, *Poturçen Bılgari*, *Bılgari Muhamedani* terimlerini eş anlamlı olarak kullanmış ve *Rodop Poturnaklarına* Bulgaristan Prenslığı'ndekilere olduğu gibi Pomak (Pomatsi) dendiğini aktarmıştır (Kınçov 1900: 40-49, Koyuncu 2013: 143). Poturnak teriminin muadili olarak Slav dillerinde *Poturçenik*, *Poturçen*, *Poturçi*, *Poturica* ve *Potur* gibi sıfatlar mevcuttur ve Bulgaristan dışında Makedonya'dan Bosna'ya kadar yaygın olarak sonradan Müslümanlaşmış/ Türkleşmiş yerli unsurları tanımlamak için kullanılmıştır. Bu durum, İslam'ın Balkanlara Türk inancı (*Turska vyara/Turska vjera*) olarak girmesi sebebiyle İslamlaşmanın Türkleşme (*Poturçenie*, *Turçenie*, *İzturçenie vb.*) şeklinde algılanmasının bir sonucudur. Poturnak terimi Bulgarcadan aynen Türkçeye geçmiş ve ilk defa I. Selim döneminde 1515 yılında Bosna ve Hersek sancaklarından 1.000 yeniçeri oğlanı toplanmasına dair gönderilen bir emirde Müslümanlaşmış yerli unsurlar için kullanılmıştır. Potur terimi ise ilk kez

1539 tarihli Bosna, Hersek ve İzvornik Sancakları Kanunnâmesi'nde Bosnalı bütün Müslüman nüfusu tanımlamak için kullanılmıştır. Potur, Potur taifesi, Poturoğulları vb. ifadeler Osmanlı belgelerinde daha çok Bosna ve Hersek taraflarından devşirme toplanması ile ilgili yazışmalarda rastlanmaktadır (Koyuncu 2013: 142-144, Koyuncu 2015: 214-217, 244-249). Evliya Çelebi de Potur terimini, mühtedi, İslamlaşmış Slavlar bağlamında pek çok kez kullanmış ve Sırbistan, Bosna ve Macaristan taraflarında karşılaştığı Poturları Boşnaklarla özdeşleştirmiştir. Mühtedi Slavların konuştukları dili de *Poturca* ve *Potur lisanı* olarak tanımlamıştır. Ancak, Ahriyan/Ahriyan ve Potur terimi arasında herhangi bir bağlantı kurmamıştır (Koyuncu 2015: 247-249).¹⁰ Biz Ahriyan/Ahriyan ve Poturnak/Potur terimlerinin ortaya çıkışı ve anlamları bakımından benzerlikler olduğu kanaatindeyiz.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Nayden Gerov, Çek asıllı tarihçi Konstantin Jireček, Stoyu Şişkov, Aleksandr İşirkov ve Petar Marinov gibi Bulgar tarihçi ve yazarlar, Ahriyan teriminin yalnızca Rodop Pomaklarını tanımlamak için kullanıldığını ileri sürmüşlerdir (Şişkov 1910-1911/V-VI: 139, Şişkov 1910-1911/X, c. 257, Şişkov 1914: 26; Marinov 1932: 91, Raduşev 2008: 269; Rayçevski 2004: 153, 154). Ayrıca, V. L. Ménage da Hazim Şabanović'ten naklen Nevrekop ve Pazarcık arasında Rodoplarda yaşayan Müslüman Bulgarların kendilerine ve Hristiyan komşularının onlara *Ahriyan* dediklerini kaydetmiştir (Ménage 1969: 205).

20. yüzyıl başlarına ait Osmanlı kaynaklarında da benzer bir durum söz konusudur. Sürûri Paşazâde Nazif Sürûri Bey, 11 Aralık 1900 tarihinde Yıldız Sarayı'na takdim ettiği bir jurnalde Edirne Vilâyeti'ne bağlı Ahi Çelebi Kazası'ndaki sırf Türk ve Müslüman 15.000 kişinin *Ahrence* (*Ahriyanca*) denilen Bulgarcadan türemiş bir dil ile konuştuklarını hayretle müşahede ettiğini belirterek dilin korunmasının önemini vurgulamış ve siyaseten bunlara resmî Osmanlı lisanı Türkçenin öğretilmesinin gerekliliğine dikkat çekmiştir (BOA, Y.PRK.AZJ, 41/36, 28 Teşrinisani 1316). Pomakları yakından tanımadığı anlaşılan ve bu bölgede Bulgarcanın bir lehçesi ile konuşan Müslüman ahaliye Ahriyan/Ahriyan denildiğinden haberi olmayan Nazif Sürûri Bey'in Türk ve Müslüman terimlerini eş anlamlı kullandığı görülmektedir. Ancak, söz konusu lisanın *Ahrence* olarak adlandırıldığını vurgulaması mühimdir. Bu tespit, Evliya Çelebi'nin Sırbistan, Bosna ve Macaristan taraflarında Müslüman Slavların konuştuğu dili *Poturca* olarak tanımlamasını hatırlatmaktadır (Koyuncu 2015: 248-249).

Balkan Savaşları sırasında Bulgarların Rodopları işgal etmesinden sonra Pomakların zorla Hristiyanlaştırılması teşebbüsü esnasında Dâhiliye Nezâreti, Gümülcine, Koşukavak ve Ahi Çelebi'deki *Pomaklarla Ahiliyanları* tanassurdan kurtarmak için göç ettirip bunları Edirne Vilâyeti'nde iskân etmeyi planlamıştır (BOA, DH.İD, 85/44, 28 Ramazan 1331/18 Ağustos 1329/31 Ağustos 1913, Koyuncu 2013: 179). Bu örnek dışında kaynaklarda Ahriyan teriminin *Ahiliyan* şeklinde kullanımına dair başka bir kayda rastlayamadık. Bu ifade, konuşma dilinde terimin geçirdiği evrimi göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

¹⁰ Robert Dankoff, Evliya Çelebi'nin sık kullandığı *Potur* teriminin anlamını kavrayamamış ve "hödük; melun, ahmak" anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca, Redhouse sözlüğündeki *botur* terimine izafeten kelimenin "ihtiyatsız, ahlaksız, serseri" gibi anlamları olduğunu ilave etmiştir. Dankoff, bunun yanı sıra, *Poturca*/*Poturce* terimini de sehven *Buturca* diye okumuş ve *buturca* (kelimât etmek) terimini "kaba ters ters (konuşmak)" şeklinde yorumlamıştır (Dankoff 2004: 91, 227. Bkz. Koyuncu 2015: 249).

Fuad Köprülü, Ahriyan/Ahriyan teriminin Slav dillerinden Türkçeye geçtiği tahmininde bulunmuş ve Kırcaali'nin kuzey tarafında, İstanimaka'nın (Asenovgrad) güneyinde oturan bir kısım halka *Ahriyan* (أخيريان) dendiğini Müderris Şerefeddin (Mehmed Şerafeddin Yaltkaya) Bey'den işittiğini aktarmıştır (Köprülüzâde Mehmed Fuad 1928: 75, Ménage 1969: 205).

Bu örnekler 20. yüzyıl başlarına ait çeşitli Türk ve Bulgar kaynaklarında Ahriyan teriminin yalnızca Rodoplardaki Pomaklara ait bir terim gibi kullanıldığını göstermektedir. Ancak, *Ahriyan* (*Ahriyan*, *Aharyan*, *Ahriyan*, *Ahran/Ahren* vs.) terimi yukarıda belirtildiği üzere yalnızca Pomaklara özgü mahalli bir terim değildir. *Müslümanlaşmış* ve *Türkleşmiş* (İslamlaşmış) yerli unsurları tanımlamak için Hristiyanlar tarafından kullanılan ve tıpkı Poturnak ve Potur terimleri gibi Osmanlı terminolojisine de sonradan girmiş ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bir sıfattır. Fakat bazı köy isimleri ve yer adları dışında terimin erken dönemlerde Rodoplardaki Bulgarca konuşan Müslümanları tanımlamak için kullanıldığını gösteren bir örnek yoktur. Buna karşılık, 15-17. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk, Yunanistan, Bosna-Hersek'in yanı sıra İstanbul ve Trabzon taraflarında çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Evliya Çelebi ise görüldüğü üzere Ahriyan/Ahriyan terimini Bursa'dan Kırım'a, Batı Trakya'dan Mora'ya kadar pek çok yerde kullanmıştır.

Ahriyan terimi Rodoplar dışında, Trabzon taraflarında da halen kullanılmaktadır. Ahmet Caferoğlu, 1940'larda Ahriyan terimini Vakfıkebir'de "*Yerli ahalice Kızılbaşlara verilen bir ad*" şeklinde tanımlamıştır (Caferoğlu 1946: 305; Günşen 2009: 105). Hâmit Zübeyr Koşay-Orhan Aydın ise terimi *Ahran* olarak teşhis edip "*Karadeniz bölgesinde Çepnilerin kendilerinden olmayanlara verdikleri isim, yabancı, dönme*" şeklinde tarif etmişlerdir (Tietze 2002: 119, Günşen 2012: 181). Keza, Ahriyan/Ahriyan teriminin Maçka civarında "*merhametsiz*" anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir (Derleme Sözlüğü 1993: 134). Ménage ise Trabzon taraflarında terimin zalim, pis, yabancı, Kızılbaş gibi anlamlara geldiğini aktarmıştır (Ménage 1969: 210; Emecen 2010: 93). Terim günümüzde de Tonya, Ağasar, Beşikdüzü ve Şalpazarı taraflarında *Ahriyan* şeklinde kullanılmaya devam etmektedir.¹¹

Yeniden terimin etimolojisi tartışmalarına geri dönecek olursak; Stoyu Şişkov, Ahriyan terimini tamamen Rodoplar ve Pomaklar üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Şişkov, Ahriyan teriminin kökenine ilişkin olarak beş farklı görüşün öne çıktığını belirtmiştir. Bunlardan ilkinde terimin Rodoplarda antik bir bölge veya kale adı olan *Ahridos* isminden geldiği ileri sürülmüştür. Şişkov, ikinci olarak İncil'de geçen Hacer/Agar teriminden hareketle *Agaryan* teriminden türemiş olabileceği, üçüncü olarak Struma Nehri civarında yaşayan eski bir Trak-İllirya kabilesi olan *Agriani/Agrianes* halkından geldiği, dördüncü olarak Yunanca *kötü*, *beceriksiz*, *işe yaramaz*, *aşağılık*, *iğrenç* gibi anlamlarda kullanılan *ahreios* teriminden geldiği ve beşinci olarak da "Türkçe-Arapça" sonradan Müslüman olmuş, yeni ihtida etmiş kişi anlamında, *ahara-yan* [ahriyan] kelimesinden türediğine dair görüşler olduğunu aktarmıştır. Hatta, terimin Türkçe *ayran* kelimesinden geldiğine dair popüler izahların bile bulunduğunu ifade etmiştir (Şişkov 1936: 20-26, Ménage 1969: 206).

¹¹ Bu konuda aktardığı kıymetli bilgiler için Araştırmacı-Yazar Sn. Ayhan Yüksel'e teşekkür ederim.

Jireçek, Ahridos teriminin tarihsel olarak temellendirilememesi, Ahi Çelebi'nin dışında ve doğusunda Arda Nehri'nin orta ve aşağı kesimlerini ihtiva eden çok sınırlı bir bölgeyi kapsamaması sebebiyle bu tezi reddetmiştir. Şişkov da Ahridos tezini makul bulmamıştır. Bunun dışında Ahriyan kelimesinin Agaryan teriminden gelmiş olabileceği iddiası tarih ve edebiyat çevrelerinde ileri sürülmesine rağmen Rodoplarda bu terimin bilinmemesinden dolayı bu görüşü de reddetmiştir. Şişkov, Ahriyan teriminin bölgedeki Hristiyanlar için kullanılmamış olması sebebiyle antik kaynaklardaki Trakya-İllirya kabilesi *Agriani* halkından geldiği tezinin de geçersiz olduğunu savunmuştur. Şişkov, Aharyan (Ahriyan), yani sonradan Müslüman olanlar tezine de itibar etmemiştir (Şişkov 1910-1911/X: 258-263, Şişkov 1914: 26-32, Şişkov 1936: 22-26). Şişkov, Ahriyan teriminin Yunanca *ahreios* kelimesinden geldiği görüşünü kabul etme eğilimindedir. Şişkov, Rusça *kaba, sakar, tembel, adi, basit* anlamına gelen *ohreyan* kelimesine dikkat çekmiş ve Ahriyan teriminin Rodoplarda aynı zamanda *beceriksiz, tembel, kaba, basit* vb anlamlarda da kullanıldığını vurgulamış ve bunlarla eski Yunanca *ahreios* kelimesi arasındaki anlam benzerliğinden dolayı ahriyan teriminin kökünün *ahreios* olabileceği sonucunu çıkarmıştır (Şişkov 1936: 26). Bunların dışında terimi Türkçe ahiret ve ahretlik terimi ile ilişkilendiren görüşler de mevcuttur. Ayrıca, Ahriyan teriminin Ahi Çelebi isminden doğduğu ve Ahi Çelebi'de yaşayanlara verilen bir isim olduğu da ileri sürülmüştür (Rayçevski 2004: 156). Rayçevski, "Arapça-Farsça" bir terkip olan ve sonradan Müslüman olanlara Türkler tarafından verildiği iddia edilen Ahir-yan teriminden türediği görüşünü makul görmemiştir. Bunun yanı sıra, Müslüman ve Hristiyan Bulgarların bilmedikleri ve konuşamadıkları bir dilden ödünç kelime almış oldukları iddiasını reddetmiştir (Rayçevski 2004: 156, 157). Kanaatimize göre ahriyan teriminin etimolojisini yalnızca Rodoplar ve Pomaklar üzerinden açıklamaya çalışan bütün görüşler geçersizdir. Çünkü bu terim yukarıda da belirtildiği üzere Mora'dan Bosna'ya, Trabzon'dan Kırım'a kadar geniş bir coğrafyada kullanılmıştır.

Ahmet Cevat Eren, Jireçek ve Bulgar yazarların terimin etimolojisi konusunda ileri sürdükleri görüşleri reddederek Ahriyan teriminin kökünün *ahi* kelimesinden geldiğini iddia etmiştir. Eren, *ahi* kelimesinin Farsça çoğulunun *ahiyân* olduğunu belirttikten sonra ahilerin Rumeli fetihlerinde büyük rol oynadıklarını, pek çok yerde *ahi* tekkeleri ve zaviyeleri açtıklarını, hatta Pomakların yoğun olarak bulunduğu bölgede bizzat Ahi Çelebi adında bir şehir kurulduğunu ve Rodoplarda Pomakların kendilerine mahalli şive ile *Ahriyan* demelerinin ahilere mensup olduklarını gösterdiğini savunmuştur (Eren 1963: 39 Eren 1964: 572, 573, Turan 1999: 70, Günşen 2012: 181). Hüseyin Memişoğlu da Ahriyan/Aren teriminin Yunan Agriyan (Agriani/Agrianes) halkından geldiği iddiasını reddetmiştir. Buna karşılık, Yunanca Arenos (erkek) teriminden türemiş olabileceğine dair bir iddia daha olduğunu belirtmiştir. Ardından *ahi* tezine odaklanmış ve ahilerin Rodopların fethinde büyük hizmeti dokunduğunu ve pek çok yer adında ahilerin izlerinin görüldüğünü ve Pomaklara da "Ahi" yerine "Aren" denildiğini belirtmiştir (2005: 30-32). Ancak, ahilerin Rodopların fethinde rol aldıkları iddialarının tarihi verilerle desteklenememesi bir tarafa, Ahi Çelebi (ö. 1524) de *ahi* değil, hekimbaşydı ve II. Bayezid ve I. Selim'in şahsî tabibiydi. I. Selim tarafından 1519'da kendisine Güneybatı Rodoplarda (İskeçe'nin kuzeyi ile bugünkü Smolyan bölgesinde) mülk olarak on küçük köyle iki mezra verilmişti (Kiel 2013: 444, Gökbilgin 1952: 488). Şenlendirme politikası bağlamında Ahi Çelebi vakfına dâhil olmak üzere 1519'da 2, 1530'da 12, 1569/70'te ise 16 yeni köy kurulmuş ve diğer sultan vakıfları (II.

Murad, II. Bayezid) ile birlikte bölgeye Türk nüfus iskânı teşvik edilmiştir (Kotzageorgis, 2015: 147). 1590 yılında Yenice-i Karasu Kazası idari açıdan ikiye bölünerek kuzeydeki dağlık alanda Ahi Çelebi Kazası teşkil edilmiştir (Kiel 2013: 444). Daha sonraki dönemde Ahi Çelebi Kazası mülhakatından Paşmaklı Karyesi kaza merkezi yapılmıştır. Dolayısıyla Ahi Çelebi Kazası'nın ahilerle bir ilgisi yoktur. Diğer taraftan, ahriyan terimi yukarıda görüldüğü üzere daha 15. yüzyılın ilk yarısına ait Osmanlı kaynaklarında mevcuttu.

Andreas Tietze (Historikon Lexikon tes Neas Hellenikes, 1941) ahriyan terimini eski Yunancadaki *ahreios* teriminden türemiş olan *ahriánis* (ahriyanis) kelimesi ile ilişkilendirmiş ve anlamını aşağılık, iğrenç; Rumca konuşan Müslüman; Müslüman Bulgar; Türk şeklinde açıklamıştır (Ménage 1969: 210). Tietze'nin Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı'nda ise bu terimin anlamı "aşağılık, iğrenç; dili Rumca olan Müslüman, Türk ve Bulgar" şeklinde açıklanmıştır (Tietze 2002: 119). Ancak, Ménage, *ahreios* teriminin Rusçadaki *ohreyan* ve *ahriyan* teriminin yanı sıra Osmanlı ve Bulgarcadaki kullanımı ile örtüşse de terimin içeriğinin tarihsel bağlamıyla uyuşmadığını ve *ahriyanis* teriminin Orta Çağ Yunancasına aykırı olduğunu savunmuştur. Buna karşılık Ménage, Osmanlı Türkçesindeki Ahriyan teriminin İstanbul'un fethinden de önce kullanıldığını ve anlam itibarıyla *Agarenos* terimine daha uygun olduğunu belirtmiştir (Ménage 1969: 210, 211).

Ménage, ahriyan/ahriyan teriminin kökeninin Türkçe olmadığı, yukarıda belirtildiği üzere Arapları, Müslümanları ve sonradan Türkleri tanımlamak için de kullanılan Orta Çağ Yunancasına ait bir terim olan *Agarenos* kelimesi ile onun eski Bulgarcadaki karşılığı olan *Agaryan* kelimesinden türediği düşüncesindedir. Ménage'a göre Bulgarcadaki Ahriyan terimi, Yunanca *Agarenos* terimi ile Türkçe Ahriyan terimi arasında köprü vazifesi görmüştür (Ménage 1969: 206). Bizim kanaatimiz de terimin *Agrenoi/Agarenos-Agaryan* teriminden geldiği bu yönündedir. Şöyle ki, Orta Çağ Hristiyan dünyasında Araplar için kullanılan *Agarenoi/Agaren*, *İsmailitai/İsmailî*, *Musulmanoi/Müslüman* terimleri 11. yüzyıldan itibaren Selçuklular, Beylikler ve Türkmenler için de kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra ise 16. yüzyıla kadar Osmanlılar için de kullanılmıştır (Savvidēs 2002: 68, 69, Kılıç 2013: 113, 120). Savvidēs'e göre 12. yüzyılın ikinci yarısında Patrik Lucas Chrysoberges zamanında (1157-1170) vaftiz olup Ortodoks Hristiyanlığı kabul eden *Agarenoiler/Agarenler* çok kuvvetle muhtemel bazı Selçuklular ve Türkmenlerdi (Savvidēs 2002: 69). Dolayısıyla paralı asker olarak Bizans hizmetine giren ve Hristiyanlaştıktan sonra bir kısmı Anadolu'da kalan ve bir kısmı Selanik taraflarında iskân edilen Anadolu kökenli Türköpoller için de bu terimin kullanıldığını söylemek mümkündür. *Agrenoi/Agaren* terimi Rumeli fetihleri döneminde Osmanlılar için de kullanılmaya başlanmış ve Türk hakimiyetine giren Rumluların meskûn olduğu yerlerde yaygın olarak kullanılmıştır (Savvidēs 2002: 69). Nitekim, daha 14. yüzyılın ikinci yarısında Balkanları fethetmeye girişen ve Meriç ve Ege'nin kıyı ovaları boyunca ilerleyen Türklere yerli halklar tarafından Greko-Slav terimi olan *Agaren/Agaryan* denilmiştir. Bu terim İslam'ın zamanla yerli unsurlar arasında yayılmaya başlamasından sonra Hristiyanlar tarafından yeni Müslüman olan *mühtedileri*, Hristiyan bakış açısından ise *mürtedleri* tanımlamak için kullanılmış olmalıdır (Ménage 1969: 206, 207). Böylece, erken Osmanlı döneminde Osmanlı Türkçesine de geçmiş ve 15. yüzyıl başlarından

itibaren tahrirlerde yeni Müslüman olanları tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Bu noktada Trabzon'un 1461'de fethedildiğini ve daha 1486 yılına ait Trabzon tahrir defterinde terimin tıpkı Balkanlardaki şekliyle kullanıldığını hatırlatmamız gerekir. Bölgenin nüfus yapısı göz önüne alındığında Trabzon Rumlarının *Agarenoi/Agarenos* terimine aşına oldukları muhakkaktır. Tıpkı Rumeli'de olduğu gibi burada da terimin hem Türkleri hem de ihtida eden yerli Rumları tanımlamak için kullanılmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla Ahriyan/Ahriyan terimi yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı terminolojisine Hristiyanlardan geçmiştir ve tahrir defterlerinde herhangi bir olumsuz içerik olmadan nev-Müslimler için kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra resmi terminolojide görünürlüğü azalmıştır.

İsim dönüşümünün nasıl gerçekleşmiş olabileceğine dair bir fikir vermesi bakımından şu örneği vurgulamak yerinde olacaktır. Yukarıda sözü edilen Dimetoka'da cizye defterlerinde 1626-27'de Karye-i Ahriyan, 1635'te ise Karye-i Ahriyan Pınar (Ahriyan Bunarı) ismiyle kayıtlı olan köy, günümüzde Yunanistan sınırlarında olup Agriani/Agrianê ismini taşımaktadır (Turski İzvori za Bılgarskata İstoriya 1986: 320, 373). Frederick De Jong, Agriani Köyü'nün diğer adının *Ağrıyan Pınar* olduğunu belirtmiştir (1980: 1). M. Türker Acaroğlu da nüfusunun tamamı Türklerden oluşan bu köyün adını *Ahriyan Pınarı* şeklinde kaydetmiş ve Türkler arasında konuşma dilinde bu köye *Ağrıyan Pınarı* denildiğini tespit etmiştir (2006: 253). Bu örnekler Agarenos/Agrenoī-Agaryan teriminin Türkçede Ağrıyan şekline dönüştüğünü göstermektedir. Bir sonraki adımda ağrıyan kelimesinin āhriyan, āriyan, āhren, āren vs. şekillerde telaffuz edilmiş olması muhtemeldir.

Kanaatimize göre erken dönem kroniklerde ve edebi eserlerde bu terime olumsuz anlamlar yüklenmesi nev-Müslimlerin İslam'a adaptasyon sürecinde yaşadıkları zorluklar, eski alışkanlık ve inançlarından çabuk sıyrılamama, dil engeli, senkretizm, şeklen İslamlaşma, sosyal ve ekonomik nedenlerle din değiştirenlerin İslam konusundaki kayıtsızlıklarının erken dönem kaynaklarına yansımalarının tabii sonucudur. Ménage'ın da işaret ettiği gibi bunlar arasında cahil, kaba, döneke, irtidat eğilimli kişilerin çıkmış olması doğaldır (Ménage 969: 207). Bu vesile ile İslam'ı kabul eden Hristiyanlara, kilise, ruhban çevreleri ve yerli unsurlar tarafından cahil, kaba, aç gözlü, fırsatçı vs. nazarıyla bakıldığını tahmin etmek güç değildir. Benzer şekilde, göçebe Türkmenlerin bile Müslümanlığını beğenmeyen ulemanın, şehirli Sünnî çevrelerin ve seçkin yazarların Türkçe ve Arapçaya aşına olmadıkları için İslam'ı özümsemeleri özellikle kırsal çevrelerde çok daha uzun zaman alan mühtedilere (ahriyan, potur vs.) tepeden bakmasında şaşılacak bir durum yoktur. Oruç Bey ve Fakirî'de bu durum net olarak gözlemlenmektedir. Ayrıca, fetih dönemi istikrarsızlığında siyasi, sosyal, ekonomik nedenlerle din değiştiren ve değiştirmiş görünen kişilerin zuhur etmiş olması da muhtemeldir. Bunların içinden bazılarının şartların sevkiyle eski dinlerine döndükleri anlaşılmaktadır. Oruç Bey'in İstanbul'un fethinde bahsettiği ahriyanları, Hadım Süleyman Paşa'yı kaçırap Türk kıyafetinde etrafa zarar veren Arnavutları ve Ménage'ın Kemalpaşazâde'den naklettiği Varadin kuşatmasındaki mürted ahriyanları bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Ancak, mühtedilerin veya ahriyanların zamanla İslam'a intibak ettikleri ve özümstedikleri konusunda şüphe yoktur. Kanaatimizece terimin çok çeşitli anlamlarda kullanılması bu tür sebeplerden kaynaklanmaktadır. Risâle-i Garibe'nin yazarı da 1719-1720'de bile Ahriyanlar için

izansız, idrak yoksunu gibi ifadeleri münasip görmesine rağmen, bizim kanaatimiz terimin giderek nötr anlamda kullanıldığı ve yerli Müslüman unsurları ifade edecek biçimde kullanımının yaygınlaştığı yönündedir. Yukarıda görüldüğü üzere Ahriyan teriminden hareketle Rumeli’de çok sayıda köy, yer ve mevki adına rastlanması ve ayrıca terimin lakap ve ön ad olarak kullanılması gibi örnekler Ahriyan teriminin mahalli ölçekte olumsuz bir anlamda kullanılmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim, Evliya Çelebi’nin Ahriyan terimini yalın biçimde sonradan Müslüman olmuş kişi, mühtedi veya yerli unsurlar arasında meydan gelen İslamlaşma olayları sonucunda ortaya çıkmış bir topluluk anlamında kullanması da bunu teyit etmektedir. Evliya Çelebi’nin Ferecik ve Mekri’de karşılaştığı Hristiyan Türkleri “Ahriyan-ı Çıtak” olarak nitelenmesi de tarihsel bağlama uygundur. Diğer taraftan, geç tahrirlerde rastlanmasa da Ahriyan teriminin Rodoplarda gündelik hayatta İslam’a geçen yerli unsurları tanımlamak için kullanımının devam ettiği ve İslamlaşmanın yaygınlaşması ve kitlesel boyuta ulaşmasından sonra Bulgarca konuşan Müslüman Ahriyanlarla Hristiyan Bulgarlar arasında yaşanan kopuş nedeniyle dinsel bir adlandırma haline geldiği ve İslamlaşma sürecine paralel olarak Ahriyan teriminin Rodoplarda pek çok yer ve mevki adında kullanıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Pomakların dindarlığı, İslam’a bağlılıkları ve Pomak kimliğinin ana unsurunun İslam dini olduğu hususu izahtan varestedir (Koyuncu 2013:139-196). Diğer taraftan, Osmanlı edebi metinlerinde gördüğümüz gibi Ahriyan/Ahriyan teriminin mühtedi, sureten İslamlaşmış, dönme, cahil, kaba vb. anlamlarda kullanılması dışında Trabzon taraflarında¹² da zamanla şehirli Sünnî çevreler tarafından konuşma dilinde İslam’ı kendilerinden farklı yorumlayan ve Müslümanlıkları hor görülen Kızılbaşlar için de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Ahriyan/Ahriyan terimi ilk defa II. Murad döneminde Osmanlı kaynaklarında ortaya çıkmıştır. Günümüze ulaşan ilk tahrir defterlerinde İslamlaşmış sipahiler için kullanılan bu terim, 15. yüzyıl ortalarından itibaren sonradan İslam’ı kabul eden yerli unsurları tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Köprülü, Kastorya ve Koluna Vilâyetleri, Arvanid Sancağı, Paşa Livası, Vidin, Tırhala, Bosna ve Trabzon sancakları tahrir defterlerinde karşılaşılan ve geniş bir coğrafyada kullanıldığı görülen Ahriyan terimi yalın bir şekilde *mühtedileri/nev-Müslimleri* tanımlamayan bir sıfattır. Bu sebeple Ahriyan/Ahriyan terimi herhangi bir bölge, etnik bir grup ya da zümreye mahsus bir terim değildir. Ancak, tahrirlerde Ahriyan unvanlı kişiler arasında Hristiyan isimli Müslümanlar olduğu gibi, Müslüman ismi taşıdığı halde Hristiyan olarak yazıldığı görülen kişiler de mevcuttur. 15.-17. yüzyıllara ait vekayiname, risale, divan, şiir vs. eserlerde ise nev-Müslim, mühtedi, mürted, itikadı zayıf, dönek, cahil, kaba, idrak yoksunu, güvenilmez gibi genellikle olumsuz bağlamda kullanıldığı görülmektedir.

Ahriyan/Ahriyan terimi Osmanlı kültür tarihinin en önemli kaynaklarından birisi kabul edilen Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde on yerde geçmektedir. Evliya Çelebi, Apolyont (Gölyazı, Bursa), Midye (Kıyıköy, Kırklareli), Balıklava ve Tat Eli (Kırım), Mekri (Makri), Ferecik (Feres), Gümölcine, Tırnovi (Tyrnavos), Lonkanik (Longanikos) ve Lindos (Rodos) gibi yerlerde Ahriyanlarla karşılaşmış ve onları *sonradan Müslüman*

¹² Kudret Emiroğlu, zalim, katı yürekli anlamında bir terim olup Zerdüşt dilinde Ahura Mazda’nın yarattığı ikiz ruhlardan yalanın, karanlığın ve ölümün yanında yer alan *Ehrimen*’den geldiğini ileri sürmüştür. Emiroğlu 1989: 33.

olmuş, mühtedi, dönme ve Rum'dan dönme Müslüman şekilli gibi ifadelerle yalın bir şekilde tasvir etmiştir. Evliya Çelebi, bazen *ahıryan kabilesi, kavm-i ahıryan* gibi ifadeler kullansa da bu ifadeleri etnik bir tanımlamadan çok bir topluluk, grup ifadesi olarak görmek gerekir. Dolayısıyla terimin herhangi bir etnik ve bölgesel çağrışımı söz konusu değildir. Evliya Çelebi'nin ahıryan terimini geniş bir coğrafyada kullanması bir tarafa, genelde Müslüman nüfusunun az olduğu, Müslümanların yerli unsurlardan oluştuğu, muhtemelen Türkçe konuşmadıkları ve en fazla bir cami ve mescit bulunan yerlerde kullanmayı tercih ettiği söylenebilir. Evliya Çelebi'nin Ferecik ve Mekri tarafında bir Çıtak lehçesiyle konuşan Peçenek bakiyesi Hristiyan Türkler için kullandığı "Ahıryan-ı Çıtak" ifadesi de isabetlidir ve terimin geçmişte Bizans kaynaklarında Hristiyanlaşmış Türkler için kullanıldığı gerçeği ile örtüşmektedir.

Ahıryan teriminin anlamı ve etimolojisi konusunda tarihçiler, dilbilimciler, etnograflar vs. bilim insanları arasında bir uzlaşma yoktur. Ahıryan teriminin *Ahridos, Agarenos, Agaryan, Agrianes, Ahreios, Aharayan, Ayran, Ahıyan (Ahiler)* terimlerinden türediğine dair çeşitli görüşler mevcuttur. Bizim kanaatimiz Jireçek ve Ménage'ın da belirttiği üzere Ahıryan teriminin İncil'de geçen *Hagarian/Agaren* teriminden türemiş olan ve Orta Çağ Hristiyan dünyasında pejoratif anlamda Araplar, Müslümanlar için kullanılan ve 11. yüzyıldan sonra Bizans kaynaklarında Selçuklular, Beylikler ve Türkmenler için de kullanılmaya başlanan eski Yunancadaki Agarenos (Latince: Agarenus, Eski Bulgarca: Agaryan) teriminden geldiği yönündedir. Rumeli'de Osmanlı fetihlerinin başlamasından sonra pejoratif anlamda Osmanlı Türklerini tanımlamak için kullanılan Agarenos-Agaryan terimi zamanla Müslüman olan yerli unsurlar için de kullanılmaya başlanmıştır. Bu terim Bulgarcada *Ahıryan* şekline dönüşmüş ve daha 15. yüzyıl başlarında Ahıryan şeklinde Osmanlı Türkçesine geçerek mühtedileri tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı kaynaklarında bu terimin ahıryan şeklinde kullanımı da yaygındır. Bu bağlamda Poturnak ve Potur terimleri ile anlam ve kullanım bakımından benzerliği de dikkate değerdir.

Resmi Osmanlı kaynakları bir tarafa, erken dönemde özellikle edebi ürünlerde Ahıryanlar hakkında oldukça sert bir üslup söz konusudur. Ancak, biz bu örneklerin aşırı genelleşen ifadeler içerdiği kanaatindeyiz ve ilmiye çevreleri ile şehirli yüksek Sünnî tabakaların sosyal-ekonomik nedenlerle İslamlaşmış, dil engeli vs. sebeplerle İslam'a adaptasyonu zaman alan, eski inanç özelliklerinden çabuk kurtulamayan veya İslamî pratikler konusunda duyarsız mühtedilere bakışını yansıttığı düşüncesindeyiz. Bu sebeple Ahıryan teriminin zamanla mühtedileri ifade eden bir terim haline geldiğini söylemek mümkündür. Nitekim, Rodoplarda İslamlaşmanın kitlesel boyutlara ulaşmasından sonra Ahıryan terimi Rodop Pomakları ile özdeşleşmiş ve Rodop Pomakları kendilerini Ahıryan olarak tanımladıkları gibi, Hristiyan Bulgarlar tarafından da Ahıryan olarak adlandırılmışlardır. Ahıryan terimi Rodop Pomakları arasında halen kullanılmaktadır. Trabzon taraflarında ise konuşma dilinde genelde pejoratif anlamda kullanımı devam etmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BOA, Dâhiliye Nezâreti, İdare Evrakı (DH.İD.), 85/44, 28 Ramazan 1331/18 Ağustos 1329 (31 Ağustos 1913).

BOA, Yıldız, Perakende Evrakı, Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ.), 41/36, 28 Teşrinisani 1316, 11 Aralık 1900.

Ana Kaynaklar

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (AK), Muallim Cevdet Yazmaları (MC), No. 89.

1422-1423 Tarihli Köprülü, Kastorya ve Koluna Vilâyetleri Mufassal Defteri: Metin, İndeks ve Tıpkıbasım, (Haz. Evgeni Radushev, Uğur Altuğ), İstanbul: Kitabevi, 2016.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, (2001), **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, V. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, (2002), **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, VI. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, (2003), **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, VII. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), Robert Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, (2003), **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, VIII. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, (2005), **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, IX. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

[Evliya Çelebi], (1928), **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, Sekizinci Cild, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 13, İstanbul: Orhaniye Matbaası.

Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, (Metni bir giriş ile neşreden Halil İnalçık), 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.

Hicri 859 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala, I, (Metni bir giriş ile neşredenler Melek Delilbaşı-Muzaffer Arıkan), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

Oruç Beğ Tarihi, (2008), (Haz. Necdet Öztürk), 2. Baskı, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

Turski İzvori za Bilgarskata İstoriya, (1972), III, (Pod. Red. B. Tsvetkova – A. Razboynikov), Sofiya: İzdanie na Bilgarskata Akademiya na Naukite.

Turski İzvori za Bilgarskata İstoriya, (1986), VII, (Pod. Red. Str. Dimitrov, E. Grozdanova, St. Andreev), Sofiya: İzdatelstvo na Bilgarskata Akademiya na Naukite.

Turski İzvori za Bilgarskata İstoriya, (2001), 13, (Pod. Red. St. Andreev – Str. Dimitrov), Sofiya: İzdanie na Bilgarskata Akademiya na Naukite.

XVIII. yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe, (Haz. Hayati Develi), İstanbul: Kitabevi, 2001.

Araştırma Eserler

ACAROĞLU, M. Türker, (2006), **Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, İstanbul:

IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

BAJRAKTAREVIĆ, F., (1995), "Pomaks", **The Encyclopaedia of Islam**, New ed., E.J. Leiden: Brill, pp. 320-322.

BAKIR, Abdullah, (2008), **Yazıcızāde 'Alī'nin Selçuk-Nāme İsimli Eserinin Edisyon Kitiği: Giriş Metin - Dizin**, T. C. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.

BELDICEANU, N. - P. S. Năştural, (1985), "Le Monastère de la Théosképastos à la lumière d'un recensement Ottoman de Trébizonde", **Byzantion**, Vol. 55, No. 1, pp. 269-331.

CAFEROĞLU, Ahmet, (1946), **Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar: Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve yöresi Ağızları**, İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.

DANKOFF, Robert, (2004), **Evlıya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü**, Katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan, İstanbul: Kitap Matbaası.

DE JONG, Frederick, (1980). **Names, Religious Denomination and Ethnicity of Settlements in Western Thrace: A Supplement to "Ortsnamenkonkordanz der Balkanhalbinsel"**, Leiden: Brill.

DURSUN, Yücel, (2015), **Trabzon Eyaleti'nde Kırsal Yerleşim: Yomra Nahiyesi Örneği (1461-1682)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Trabzon.

EMECEN, Feridun M., (2010), **Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü**, Trabzon: Serander Yayınları.

EMECEN, Feridun M., (2014), "Defter-i Köhne: Pirlepe-Kırçova Kesiminin En Eski Timar Defteri (1445-1455)", **Osmanlı Araştırmaları**, XLIII, ss. 341-474.

EMİROĞLU, Kudret, (1989), **Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü**, Ankara.

EREN, Ahmet Cevat, (1963), "Pomaklara Dair", **Türk Kültürü**, Sayı 4, 1963, ss. 37-41.

EREN, Ahmet Cevat, (1964), "Pomaklar", **İslam Ansiklopedisi**, C. IX, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 572-576.

FİLİPOVIĆ, Nedim, (1971), **Princ Musa i Šejh Bedreddin**, Sarajevo: "Svjetlost", Izdavačko Preduzeće.

GEROV, Nayden, (1901), **Reçnik na Bilgarskiya Yazık**, Sıbral i iztılkuval ot Nayden Gerov, Çast Çetvırta II, İzdadena pod redaktsiyata na Teodor Paņev, Plovdiv: Drujestvenna Peçatnitsa "Siglasie".

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, (1952), **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler- Mukataalar**, İstanbul: Üçler Basımevi.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, (1957), **Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlād-ı Fâtihân**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 748, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.

GÜNŞEN, Ahmet, (2009), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında "Alevi-Bektaşî" Anlamı Söz Varlığı Üzerine", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, S. 52, ss. 101-124.

GÜNŞEN, Ahmet, (2012), "Balkanlarda İslam-Türk Kimliğinin Bedelini Çok Ağır

- Ödeyen Bir Topluluk: Pomaklar/Torbeşler/Goralılar”, **Türk Yurdu**, S. 303, ss. 176-185.
- İLGÜREL, Mücteba, (1995), “Evliya Çelebi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 529-533.
- İNALCIK, Halil, (1993), “Türkler ve Balkanlar”, **Balkanlar**, (Ed. İsmail Soysal), Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İNALCIK, Halil, (2007) “Osman I”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul: TDV Yayınları.
- İNALCIK, Halil, (2016), **Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası**, (Ed. Senem Tüfekçioğlu), 3. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- JİREČEK, Constantin, (1891), **Das Fürstenthum Bulgarien**, Prag: F. Tempsky.
- JİREČEK, Konst., (1899), **Knyajestvo Bilgariya**, Çast pırva, (Prev. E. Karavelova), Plovdiv: İzdanie i pečat na Hr. G. Danov.
- KAYA YİĞİT, Bilge; KAYAPINAR, Ayşe, (2018), “Gazi Kırcaali Baba”, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, No. 12, ss. 138-183.
- KAYAPINAR, Levent, (2015), “Osmanlı Kaynaklarına Göre Leondar ve Karitena'nın Demografik ve İdari Yapısı”, **Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi**, C.1, S. 1, ss. 115-136.
- KAYAPINAR, Levent, BAKSI, Elif, ÖZVARDARLI, Bahar, ÇELEBİ, Mustafa, (2019), “1532 Tarihli Müsellem Defterinde Tekirdağ Nahiyesi-II”, **Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 4, ss. 371-441.
- KIEL, Machiel, (1994), “Dimetoka”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 305-308.
- KIEL, Machiel, (2013), “Yenice-i Karasu”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 43, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 443-445.
- KILIÇ, Şahin, (2013), “Ottoman Perception in the Byzantine Short Chronicles”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 32, S. 53, ss. 111-136.
- KINÇOV, Vasil, (1900), **Makedoniya. Etnografiya i statistika**, Sofiya: Dirjavna Peçatnitsa.
- KOTZAGEORGIS, Phokion P., (2015), “Conversion to Islam in Ottoman Rural Societies in the Balkans: The Cases of Vallahades and Pomaks”, **Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VIII: A Symposium Held in Rethymnon, 13-15 January 2012**, (Ed. Elias Kolovos), Rethymnon: Crete University Press, pp. 131-162.
- KOYUNCU, Aşkın, (2013), “Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, No. 33, pp. 139-196.
- KOYUNCU, Aşkın, (2015), “Devşirme Tarihine Bir Derkenar: Bosna'nın İslamlaşması ve Osmanlı Terminolojisinde Potur ve Potur Oğulları Terimlerinin Anlamı”, **Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir “Yalnız” İsim Bahaeddin Yediyıldız'a Armağan**, (Ed. Yunus Koç-Serhat Küçük), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 213-259.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad (Mehmed Fuad Köprülü), (1928), **Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri**, İstanbul: Devlet Matbaası.

- MARİNOV, Petir An., (1932), "Za imeto 'ahryane' na rodopski pomatsi", **Rodopski Pregled**, God. III, Knigi 1 i 2, Sofiya, s. 84-94.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, (2005), **Balkanlarda Pomak Türkleri**, 3. Baskı, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- MÉNAGE, V. L., (1969), "On the Ottoman Word Ahriyān/Ahriyān", **Archivum Ottomanicum**, Tomus 1, pp. 197-212.
- RADUŞEV, Evgeni, (2008), **Pomatsite. Hristiyanstvo i İslam v Zapadnite Rodopi s dolinata na r. Mesta, XV- 30-te godini na XVIII vek**, çast 1. Sofiya: Narodna biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, Orientaliski otdel.
- RAYÇEVSKİ, Stoyan, (2004), **Bilgarite mohamedani**, Sofiya: Bilgarski bestselir.
- SAVVIDĒS, Alexēs G. K., (2002), "Some Notes on the Terms Agarenoī, İsmailītai and Sarakenoī in Byzantine Sources", **Vyzantina, Tourkika, mesaiōnika: historikes symvoles**. Thessalonikē: Hērodotos, 67-74.
- STOYANOVSKİ, Aleksandar, (1989), "Za edna možna traga od bogomilstvoto vo turskite popisni knigi od XV vek", **Makedonija vo turskoto srednovekovie. od krajot na XIV-početokot na XVIII vek**, Skopje: Kultura.
- ŞEKER, Mehmet, (1997), *Gelibolulu Mustafa 'Âli ve Mevâ'idü'n-Nefâis Fî Kavâidi'l-Mecâlis*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ŞİŞKOV, St. N., (1910-1911/VIII-IX), "Rodopskite Pomatsi: imenata pomak i ahryanin v rodopite", **Rodopski Napredik**, God. VIII, s. 209-214.
- ŞİŞKOV, St. N., (1910-1911/V-VI), "Rodopskite Pomatsi: narodopisen pregled", **Rodopski Napredik**, God. VIII, s. 137-144.
- ŞİŞKOV, St. N., (1910-1911/X), "Rodopskite Pomatsi: imenata pomak i ahryanin v rodopite", **Rodopski Napredik**, God. VIII, s. 257-265.
- ŞİŞKOV, St. N., (1936), **Bilgaro-mohamedanite (pomatsi), İstoriko-zemepisen i narodouchen pregled s obrazi**, Plovdiv: Tırgovska Peçatnitsa.
- ŞİŞKOV, Stoyu N., (1914), **Pomatsite v trite bilgarski oblasti: Trakiya, Makedoniya i Miziya, I Çast. İstoriko-geografski pregled**, Plovdiv: Peçatnitsa knijarnitsa i knigoveznitsa 'Makedoniya'.
- TEZCAN, Nurcan, (2009), "Seyahatnâme", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 16-19.
- TIETZE, Andreas, (2002). **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**, C.1 (A-E), İstanbul-Wien: Simurg.
- TURAN, Ömer, (1999), "Pomaks: Their Past and Present", **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 19, No. 1, pp. 69-83.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, I, 2. Baskı, Ankara: TDK Yayınları, 1993.
- YERASİMOS, Marianna, (2012), "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yunanistan: Rota ve Güzergahlar", **Bir Allame-i Cihan: Stefanos Yerasimos (1942-2005)**, 2. Cilt, (Editörler Edhem Eldem, Ersu Pekin, Aksel Tibet, Çağatay Anadol), İstanbul: Kitapyayınevi, ss. 735-815.